Р. РЕДЖЕПОВ

ДРЕВНЯЯ ТУРКМЕНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА (VIII–XII вв.)

Научные редакторы
кандидаты филологических наук
Ш. Гандымов, А. Мулкаманов

Ашхабад. Ылым. 1991

Р. РЕЖЕБОВ

ГАДЫМ ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ (VIII–XII асырлар)

Ылмы редакторлар
филология ылымларының кандидатлары
Ш. Гандымов, А. Мулкаманов

Ашгабат. Ылым. 1991

ББК 83. :Түр1
Р40

Сын язанлар
филология ылымларының кандидатлары
Г. Назаров, К. Беркелиев, А. Дурдыева

Режепов Р.

Р 40 Гадым түркмен эдебияты /Ылмы ред. Ш. Гандымов, А. Мүлкаманов. — А.: Ылым, 1991. — 344 с.

Китапда гадым огуз язгылары ве шол язгыларың тексти, транскрипциясы, терҗимеси ерлешдирилйәр. Бу язгылар түркмен эдебиятының ве дилиниң тарыхыны өвренмек нукдайназарындан дүйпли барлаглар, шейле хем «Китабы дәде Горкут» төверeклейин ызарланяр. Шонуң ялы-да Махмут Кашгарының сөзлүгиндәки гошгы бөлеклери ве аталар сөзи көптараплайын анализ эдилйәр. Мундан башга хем «Огузнаманың» тексти ерлешдирилип, онуң темасы, идеясы, чеперчилиги анализ эдилйәр.

Китап филология факультетлериниң студентлерине, мугаллымларына ве орта мекдеплериң мугаллымларына, шейле хем түркмен эдебияты билен гызыкланян хер бир окыҗа ниетленйәр.

Р $\frac{4603020102-003}{М 561 (14) - 91}$ 70—90 ББК 83.3 Түр1

ISBN 5—8338—0178—8

© Издательство «Ылым», 1991

СӨЗБАШЫ

Бейик Октябрь социалистик революциясының еңмеги ве Түркменистанда совет хәкимиетиниң беркарар эдилмеги өзүниң эдеби ве медени гечмишини өвренмәге түркмен халкы үчин хемме тараплайын мүмкинчиликлер дөретди. Совет Союзының Коммунистик партиясы ве онуң сердары В. И. Ленин Совет халкларының гечен тарыхыны, медени ве эдеби мирасыны өвренмеги биринҗи дережели әхмиетли меселе хасап эдйәрлер. Чүнки совет халкларының гечмиш медениети, эдебияты, сунгаты шу гүнки совет медениетиниң айрылмаз бөлегидир. «Гадым түркмен эдебияты» диен темамызың актуаллыгы ве онуң әхмиети шу ерден айдың гөрүнйәр. Бизиң бу ишимиз VIII—XII асырлар эдебиятыны өз ичине аляр. Бу ерде VIII асыр эдебияты хөкмүнде «Огуз-орхон» язгылары, IX асырың соңы ве X асырың башындакы эдебият хөкмүнде түркмен языҗысы Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкут» эсери, XI асырың эдебияты хөкмүнде Махмут Кашгарының «Дивану лугатыт-түрк» сөзлүгиндәки аталар сөзлери, шыгыр бөлеклери, XII асыр эдебияты хөкмүнде «Огузнама» эсери анализ эдилйәр. Бу эсерлер түркмениң огуз дөврүниң эдебиятыдыр. Шол эсерлери огуздан үзңе өвренмек сув гысымлан ялы бир зат боляр. Огузың түркменлигини, түркмениң болса огузлыгыны ишиң икинҗи бабында дүнйәниң ныгтыбарлы тарых эсерлерине салгыланмак билен автор субут эдйәр. Шейле хем олара салгыланып, автор Горкут Ата китабының, «Огузнаманың», «Огуз-орхон»

язгыларының түркмен эдебиятының эсерлеридигини, мундан бейләк шолар барада шүбхе болмаз ялы, эбедилик субут эдйәр. Бу эсерлериң хер бир сөзи адамзат үчин генже, хазына дендир. Себәби гадым гечмиш барада адамзат маглумата гаты гарып ве шонуң билен бирликде гаты гаты мәтәчдир. Бу эсерлер түркмен халкының еке бир тарыхыны дәл, онуң дилини, дәп-дессурыны эдебиятыны өвренмекде бичак улы әхмиете эедир. «Гадым түркмен эдебияты» атлы элиңиздәки иш битеви ишдир. Шонуң үчин онуң мазмунына иши долы окап чыкан адам акыл етирип билер.

I БАП

VIII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ОГУЗ-ОРХОН ЯЗГЫЛАРЫ

1. Огуз-орхон язгыларының дөрән сыясы-жемгыетчилик дөври ве шертлери

Огуз-орхон язгылары түрк каганаты билен баглы ве онуң мазмуны бу каганатың соңкы дөврүни шөхленендирйәр. Түрк каганаты VI асырың орта гүрплеринде дөрейәр. Бу каганат бир топар түрки тайпаларың бирлешмегинден эмеле гелипдир. Шонун үчин оңа түрк каганаты дийип ат берипдирлер. Эмма шол бирлешигиң меркезинде, шол бирлешмеги амала ашырыжы гүйч хөкмүнде огузлар дурупдыр. Шол бирлешиге огузлар ёлбашчылык эдипдирлер. Ол каганатың әхли каганлары огузлардан болупдыр. Бу бирлешик Огуз-орхон язгыларының мазмунындан мәлим болшы ялы, зорлук эсасында беркарар болупдыр. Түрк каганатының меркези хәзирки Монголияның демиргазык үлкелериндәки Орхон, Селенга дерьяларының төверeклери, ылайта-да Хангай дагларының дегреси болупдыр. Шол ере Өтүкен дийип ат берипдирлер. Өтүкен огузларың яшан, үйшен ожакларының бири ве ватаны болупдыр (түрк каганларының огузлардан боландыгы барада шу бөлүмиң соңунда йөрите дурлуп гечилйәр).

Түрк каганатыны эсасландыран Бумын каган болупдыр. Тарыхчыларың айтмагына гөрә, ол 522-нжи йылда жужанлары енип, өзи каган лакамыны эдинип, түрк каганатыны эсасландыряр. Жужанлар гүн-

догар Монголияда ве гүнбатар Маньчжурияда дөрейәр. Бу бир гөчме-гонма чарва тайпаларың харбы дөвлети болупдыр. Булар Бәшинжи !асырың башына ченли Сяньби уруг союзына бакна болупдырлар. V асырың биринжи ярымында жужан дөвлети өз гүйжүниң чүр депесине етйәр. Онуң басып алан ерлери хас гиңәп, онуң гүнбатар серхетлери Алтай үлкелерине ченли гелип етйәр. 522-нжи йылда Бумын каган, ине, шу дөвлети, ягны жужан дөвлетини агдарып каган боляр. Бумын каган Күлтегиниң хорматына багышланан язгыда актив гөркезилйәр. Онуң херекет мейданы ве дөври довамлы берилйәр, шейле дийилйәр: «Ёкарда гөк асман, ашакда боз ер дөрән махалында, бу икисиниң арасында адам оглы дөреди. Адам оглунуң үстүнде мениң өтен гарындашларым Бумын каган, Истеми каган болупдырлар. Болубан олар түрк халкларының союзыны ве канунымы дөредипдир ве тутупдыр. Дөрт тарапда көп ягы болупдыр. Гошун чекип дөрт тарапдакы көп халкы алыпдыр. Олара парахатчылык дикелдипдир. Башлыларың башыны эгдирипдир, дызлыларың дызларыны эпдирипдир. Илерси Кадыркан йышына ченли, гайрасы Демиргазыга ченли болан арада халкы гондурыпдыр.

Бумын каганың шахсыетине, херекетлерине, дөвлетине ве адамларына ёкаркы сетирлериң довамында иң ёкары баха берилйәр. Илтериш каганың хорматына багышланан язгыда хем Бумын каган идеал каган, дөрт тарапы басып алан каган хөкмүнде гөркезилйәр. Шу ягдайлардан белли болшы ялы, Бумын каганың херекет мейданы ве дөври бир 552-нжи йыл билен чәклендирилсе ялңыш боларды. Себәби шол язгыларың өзүнде Бумын каганың дөрт тарапы басып аландыгы айдыляр. Түрк каганатының тарыхы энтек долы өвренилленок. Шонун үчин шейле гаршылыклар йүзе чыкяр. Диймек, Бумын каганың херекети довамлы болупдыр. Бу довамлылык 552-нжи йылдан өң болан болса герек. Бумының Истеми атлы доганы болупдыр. Истеминиң-де каган лакамы болупдыр. Истеми каган гаты эркли, гүйчли шахсыет болупдыр. Бумын каган түрк каганатыны гүндогара тарап гиңелтмек билен мешгул вагтында Истеми каган түрк каганатыны гүнбатара тарап гиңелтмек билен мешгул болуп, шол угурда сөвешлер алып барыпдыр. Түрк каганатының гүнбатара тарап гиңелмеги нетижесинде онуң гүнбатар

серхетлерини гыргыз, тардуш, Орта Азия ве уйгур үлкелерини, юртларыны басып алмак билен, эфталит дөвлетиниң чәклерине етирйәр. Шейлелик билен, түрк каганатының мундан бейләк гиңелмегинде эфталит дөвлети бөвет болуп дуряр. Эфталитлер дөвлетини гуранлар ак гүннлер болупдыр. Олар Арал деңзиниңде яшаян гөчме-гонма чарва массагетлериң неслинден болупдырлар. Эфталитлер IV асырың соңларында кушан дөвлетини агдарып эфталит дөвлетини беркарар эдйәрлер. Олар Эйрана, хинде гаршы сөвешлер алып барыпдырлар. 563—567-нжи йылларда болан сөвешлерде эфталит дөвлети түрклер тарапындан агдарыляр. Онуң топраклары түрк каганатына гечйәр. Икинжи тарапдан, 552-нжи йылда Бумын каган арадан чыкандан соң, онуң оглы Мухан шол йылда каганлык тагтына чыкяр. Мухан каганың каганлыгы 553—572-нжи йыллар арасында болуп гечйәр. Мухан каганың дөврүнде түрк каганаты өзүниң иң белент мертебесине етйәр. Мухан демиргазык Хытая гаршы энчеме йөрүшлер гечирип, онуң шол себитлерини басып аляр ве Хытай дөвлетини түрк каганатына пач ве хырач төлемәге межбур эдйәр. Түрк каганатының арачәклери Юваш океанындан башлап тә Каспи деңзине ченли болан топрагы ве халклары өз ичине аляр. Ол Хытай, Эйран, Византия дөвлетлериниң гапдалында берк бир дөвлет болуп етишйәр.

Эфталит дөвлети агдарыландан соң, түрк каганатының арачәкдеши Эйран дөвлети боляр. Эфталит дөвлети бар махалында түрк каганаты билен Эйран дөвлетиниң арасында оңушмазлыклар болмандыр. Терсине, эфталит дөвлетине гаршы кәбир акланшмалар хем болупдыр. Себәби оларың икиси-де эфталит дөвлетиниң болмагыны ислемәндир. Эфталит дөвлети йыкыландан соң, түрк каганатың Эйран билен чәкдеш болмагы нетижесинде бу ики дөвлетиң арасында оңушмазлыклар ве агзалалыклар дөрәп уграяр. Икинжи тарапдан, гүнбатарда Эйраның гүйчли душманларының бири Византиядыр. Бу ягдай Эйраның терсине түрк каганаты үчин аматлы шертлер дөредйәр. Түрк каганаты билен Византия арасында достлуклы гатнашыклар эмеле гелйәр. Бу икисиниң арасында илчилер алшылып дурулар ве ики юрдуң арасында сөвда гатнашыклары ёла гоюляр. Сөвда предметлеринде йүпек маталарына биринжи дережели әхмиет берипдирлер.

Шу йылларда Эйраның патышасы Сасанылар машгаласындан Хусров Эневширван болупдыр VI асырың 70-нжи йылларында Хытай дөвлетиниң ве юрдуның ичинде булагайлык дөрейәр. Икинжи тарапдан, Византия билен Эйран гатнашыклары гаты йитилешйәр. Бу дөрән ягдайлар болса, түрк каганларына өзлериниң топракларыны гиңелтмек барада ене-де хас говы мүмкинчиликлер дөредип, оларың эллерини ачык гойяр. Хытайың ене бир топар топрагы түрк каганатына уруляр. Олар салгыт төлемәге мәжбур эдилйәр. Мухан каган 572-нжи йылда арадан чыкяр. Ол өленден соң, онуң оглы Тобо каган боляр. Тобо каган 581-нжи йылда арадан чыкяр. Тобо өзүниң өңки каганларындан мирас етен дөвлети ве топрагы сакляяр. Эмма Тобо өленден соң бир топар дашкы ве ички шертлер нетижесинде түрк каганаты песе дүшүп уграяр. Шол себәплериң биринжиси ички агзалалыкдыр ве ички оңушмазлыклар болупдыр. Түрк каганатына гирен союздашларың хер бири бу союздан чыкмага ве өзбашдак болмага жан эдип, гозгалаңлар турузярлар. Орхон ве огуз язгыларының мазмуны меркези каганата гаршы аяга галан тирелериң сөвешлери билен долудыр. Түрк каганларының бир топар вагтлап асла дашкы душмана гаршы гөрешмәге мүмкинчилиги болмаяр, эли дегмейәр. Шу ички сыясы кризислер нетижесинде түрк каганаты ики бөлеге, гүндогар ве гүнбатар каганлыга бөлүнйәр. Түрк каганың гошунлары гүндогардада ве гүнбатарда-да еңлишлере сезевар болярлар. Бир топар ички булагайлыклардан соң, 589—617-нжи йылларда Хытайда хәкимиет башына Суй машгаласы гечйәр. Шундан соң, түрк гошунлары биринжи сөвешлерде хытай гошунларындан еңилйәрлер. Гүнбатарда болса 588-нжи йылда Қара Чурын Эйран сердары Бәхрам Чубындан еңилйәр. Гүндогар түрк каганатының үстүнден Хытай агалыгы башланяр. Шу йылларда түрклер йитирен гүйчлерини йыгнап энчеме гезек аяга галып Хытая гаршы сөвешлер алып баярлар. Оларың кәбир сөвешлери үстүнликсиз хем болмандыр. Йөне ол үстүнликлер кесгитлейжи болмандыр ве умумы ягдайы үйтгедип билмәндир.

630-нжы йылда хытайлылар түрк каганы Хели каганы гүйчли еңлише сезевар эдйәрлер. Шу еңлишден соң, түрк каганатының гүндогар бөлеги Хытайың

бакналыгына гечйәр ве бу бакналык элли йыллап довам эдйәр. Күлтегин хормагына багышланан улы язгыда бу элли йыллык бакналык түрк каганатының тарыхында иң бир гараңкы пурсат хөкмүнде гөркезилйәр. Эркеклериң ве аялларың хытайлыларың гулы ве гырнагына өврүлендиги чуңңур гынанч билен белленилйәр. Бакналык дөврүнде түрки халкларының огулгызларының хытай тарапындан рехимсиз эксплуатирлениши ныгталып гөркезилйәр. Бакналык дөврүнде Хытая бакна болуп отуран түрк каганларының бир топары бакналыкдан чыкмак угрунда Хытая гаршы аяга галып энчеме сөвешлер эдипдирлер. Көп гозгалаңлар хем болупдыр. 679—680-нжи йылларда Хытай бакналыгындан чыкмак угрунда гозгалаңлар, сөвешлер боляр. Биринжи гозгалаңа Чеби каган ёлбашчылык эдйәр. Эмма Чеби еңилип, гошуны даргадыляр. Икинжи гозгалаңа Нишуфу ёлбашчылык эдйәр. Нишуфуның гошунлары хем еңилйәр. Онуң өзи яныныҥ улуглары билен бирликде Хытай гошунларының элине дүшйәр ве хытайлылар оларың барсыны өлдүрйәр. Шол йылларда Фунян башлыклайын ене бир гозгалаң башланяр. Энчеме сөвешлерден соң Фунян хем еңилйәр, есир дүшйәр ве өлдүрилйәр.

682-нжи йылда кесгитлейжи гозгалаң башланяр. Бу гозгалаңа соңра ягны каган болaндан соң Илтериш адыны алан Кудулу я-да Кутлуг ёлбашчылык эдипдир. Бакналык зулмундан өлүм дережесине етен халк Кутлугың Хытай бакналыгына гаршы аяга галандыгыны эшидип дөрт тарапдан онуң төверегине үйшүп башлаярлар. Мешхур серкерде, сердар сүнбашы Тоньюкук ве ады белли гошун башлыгы Ашид өз гошунлары билен гелип Кутлугың лешгерлерине гошулярлар. Тоньюкугың хорматына багышланан язгыда түрк ковумларының хытай бакналыгы дөврүнде адыны йитип угранлыгы, шейле шертлерде онда-мунда, агачларың аңырларында, дашларың аркасында боюн болман, гизленип галан түрклериң Кутлук башлыклайын үйшүп угранлыгы, шәхердәки түрклериң дарган, гелип кутлуга гошуландыгы зулумдан дага гачып гиденлериң дагдан инип, Кутлугың төверегине йыгнанышандыклары айдыляр. Илки бада буларың саны 700 адам боляр. Оларың ики бөлеги атлы ве бир бөлеги пыяда гошун боляр. 682-нжиде болан гозгалаң Хытай бакначыларың долы еңилмеги билен гутаряр.

Кудулу я-да Кутлуг Илтериш ады билен шол йылда түрк каганы ыглан эдилйәр. Илтеришиң биринжи максады өңки аталарының дөвлетиниң гүйжүни, чәгини, дабарасыны янадан беркарар этмек болупдыр. Шунуң үчин ол юрдуң ичинде боюн болмаян тайпалара, тирелере, халклара гаршы көп гөреш алып барыпдыр ве олары боюн эгдирип, меркези дөвлете табын эдипдир. Илтериш юрдуң ичинде берк дүзгүн-тертип дөредипдир. Ол 690-нжы йылда арадан чыкяр. Илтериш арадан чыканда онуң ызында ики саны яшажык оглы галяр. Могилян ве Күлтегин. Какалары арадан чыканда Могилян еди яшында, Күлтегин болса бәш яшында болупдыр. Булар каган болмакдан хас яш боланы үчин, оларың дайысы Капаган каган боляр. Капаган каган 691-нжи йылда ша болуп, 716-нжы йылда арадан чыкяр, йигрими бәш йыл патышалык эдйәр. Илтериш каган билен биле сөвешип, түрк каганатлыгыны хытай бакналыгындан чыкаран Тоньюкук сувбашы Капаган каган дөврүнде гөзден салыняр, мертебеси ашак гачяр. Капаган каган Илтеришиң ишини довам этдирип, ички ягылара гаршы көп гөрешлер алып барыпдыр. 706-нжы йылда Капаган каган хытайлара гаршы сөвешлер алып барыпдыр. Ол Хытайың Чача Сеңүн башлыклайын 80000 лешгерини еңипдир. Капаган каган 716-нжы йылда арадан чыкяр. Шол йылда хан Могилян онуң ерине каган болуп отуряр. Хан Могилян ёкарда гөркезилиши ялы, Илтериш каганың баш оглы болуп, ол 684-нжи йылда догуляр. Могилян 716-нжы йылда ша боланда ол 32 яшында болупдыр. Могилян Билге Каган лакамыны аляр (билге—акыллы, билимли диймекдир). Онуң иниси ады белли Күлтегин 685-нжи йылда догуляр. Билге каган дөврүнде Тоньюкукың өңки мертебеси дикелдилйәр. Ол каганың иң якын маслахатчысы боляр. Күлтегин болса умумы гошун башлыгына белленилйәр. Билге каганың баш везипеси юрдуң ичини парахат сакламакдан, боюн эгмежек болян тирелери меркези хөкүмете табын этмекден ыбарат болупдыр. Ол шу угурда ички ягылара гаршы көп сөвешлер алып барыпдыр. 731-нжи йылда Билге каганың доганы Күлтегин арадан чыкяр. Онуң ызысүре 734-нжи йылда Билге каганың өзи арадан чыкяр. Тарыхчылар түрк каганатының иң соңкы каганыны Озмыш каган диййип гөркезйәрлер. Озмыш каган 745-нжи йылда Уйгур ханы

Моюн Чор тарапындан агдарыляр ве шунуң билен-де түрк каганаты ёк боляр диййәрлер. Эмма мунуң өзи догры дәлдир. Бу түрк каганатының тарыхының догры хем долы өвренилмәнлигиниң ялңыш нетижесидир. Догры Моюн Чор Озмыш каганы агдаряр. Муны онуң өзи айдяр. Бу Моюн Чоруң өзүниң айтмагына гөрә, 743-нжи йылда болуп гечен сөвешде боляр. Моюн Чор Озмыш каганы есир аляр. Оны өлдүрйәр ве аялыны болса өзүне аял эдинйәр хем онуң бар эмләгини эелейәр. Бу затларың хеммеси догры. Йөне Озмыш каганың йыкылмагы билен түрк каганатының соңы болмаяр. Оны шол Моюн Чоруң өзи довам этдирйәр. Ол Озмыш каганың ерине каган боляр. Себәби Моюн Чор асла уйгур болмандыр. Ол өзүниң гелиш чыкышы боюнча огуз болупдыр. Онуң өзи өз гелип чыкышы хакда шейле диййәр: «вернувшись, остановился (лагерем) а я собрал и соединил мой собственный народ девять огузов».

Бу бөлеги мен Моюн Чор хорматына багышланан язгының демиргазык тарапындан бәшинжи бөлекден алдым. Моюн Чор шу ёкаркы гөркезилен цитатада өзүниң аслының огузлыгыны ачыкдан ачык айдяр. Ол хич уйгур болмандыр. Огуз болупдыр. Шунуң билен бирликде Моюн Чоруң хорматына багышланан язгыда огузларың ватанының Өтүкендигини хем ол айдяр. Моюн Чоруң тагт-тәч үстүндәки сөвешлериң хеммеси хем өтүкен ичинде болуп гечйәр. Ол Өтүкенде өзүниң язгылы ядыгәрлигини гурдуряр, шол ерде патышалык эдйәр. Селенга дерясының кенарында табгачлара согдлара Байбалык шәхерини гурдуряр. Сөзүң гысгасы онуң өзи огуз боланы үчин гечен огуз каганларының тагтына, юрдуна, эе болуп шоларың дәплерини довам этдирйәр.

Моюн Чоруң какасының ады Күл Билге Каган болуйдыр. Озмыш каган тагтдан агдарылансоң, Моюн Чор онуң аялы Өзбилге Хатуны өзүне аял эдинйәр. Озмыш каганың тагтына, юрдуна эе болуп түрк каганатының хәкимиетини довам этдирйәр. Ички меркези хөкүмете боюн эгмейән тайпалара гаршы көп сөвешлер алып барып, олары табын эдйәр. Басмыл, чик ялы гаршылык гөркезен тайпалары ол басып ятыряр. 756-нжы йылда гошун чекип гелен Хытай каганының гошуныны еңип, онуң бир гызыны ве секиз оглу-

ны ол есир аляр. 757-нжи йылда Хытай каганы ики гызының бирини Моюн Чора аяллыга берйәр.

Шейлеликде, биз гысгача суратда түрк каганатының тарыхының үстүнде дуруп гечдик. Башда биз шол каганларың хеммесиниң өз гелип чыкышлары боюнча огуз болaндыкларыны, оларың ватаны Өтүкен хем огузларың бир ожагы болaндыгыны айдып гечипдик. Инди түрк каганларының огузлыгына шаятлык эдйән оларың өз сөзлерини бирме-бир ашакда гетирелиң. Биз оларың сөзлериниң русча ве түркменче тержимелерини аларыс. Күлтегиниң хорматына багышланан кичи язгыда Билге каган туру башдан огуза йүзленйәр шейле дийййәр: «Вы) начальники и народ девяти огузов», эту речь мою хорошенко слушайте и крепко (ей) внимайте! » [7. 34 с.]. Докуз огуз беглери (халкы) бу сөзүми ягшыжа эшит, берк динле).

Бу сөзлериң әхмиетлидиги онуң весьет, табшырмак, тарых сапагы хөкмүнде огуза айдыляндыгындан ыбаратдыр. Каган башда хич бир тирәниң адыны тутмаяр, ол өзүниң весъетини, табшырыгыны, тарыхы сапакларыны өз халкы боланы үчин огуза айдяр ве шоңа йүзленйәр. Мунуң өзүниң язгының илки башында йүзленме хөкмүнде гелмеги-де огузлыгына шаятлык эдйәр.

Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан ашакдакы сетирлери цитирлейәрис. Билге каган огуза йүзленип шейле дийййәр:. «(О вы тюркские (и?) огузские беги и народ, слушайте! Когда небо вверху не давило (тебя) и земля внизу не развервалась (под тобой), (т. е. между тем как ниоткуда не угрожала опасность)...

... Откуда пришли вооруженные (люди) и рассеяли тебя? Откуда пришли копьеносцы и увлекли тебя? (сам), о народ священной Отюкэнской черни, ушел [7. 39 с.].

Бу сетирлер язгының 22 ве 23-нжи бөлеклеринден алынды. Ёкаркы цитатада оригиналда «түрк огуз беглери будун эшдиң» гөрнүшиндедир.: Малов болса ёюп! «Тюркские и огузские», дийип аляр. Бу ерде каган ялңыз огуза йүзленйәр. Малов болса оны хем түрке хем огуза йүзленйән ялы эдип гөркезйәр. Шейлеликде, түркменче догры галплашдырмасыз тержимеси шейле: «Түрк огуз беглери халкы эшидиң. Бейик гөк басаймаса, ашакда ер ярылаймаса, түрк халкының илини, дөвлетини дүзгүнини ким ёк эдип билерди. Түрк ха

... Бир ерден яраглы адамлар гелип сени даргатдымы нәме? Бир ерден найзалы адамлар гелип сени алып гитдими нәме? Мукаддес Өтүкен йышындан эй халк, сен өзүң гитдиң.

Бу ерде ики зат каганларың огузлыгына шаятлык эдйәр. Биринжиден, каган ене огуза йүзленйәр, оны өз халкы дийип йүзленйәр. Ол асла түрки халкларының башга бир тиресине хич ерде йүзленмейәр. Иң зерур ве дервайыс меселелери халкың, огузың ыкбалы билен багланышыклы меселер боюнча огуза йүзленйәр. Икинжи әхмиетли меселе бу ерде каганың Өтүкени ташлап гитмегине гынанмагыдыр. Өтүкени ким ташлап гидипдир, Өтүкен кимиң юрды болупдыр. Өтүкен Огузың юрды болупдыр. Кем-кемден ол ери огуз ташлап гидипдир. Ине, шу ерде каган огузың өз Өтүкен юрдуны ташлап гитмегине чуңңур өкүнйәр. Бу меселе әхли язгыларда хем каганларың алада меркезинде болупдыр. Олар Өтүкени ташлап гиден огузларың ызындан ковгы эдип, сөвешип, олары ызларына гайтарып гетирипдирлер. Бу көп язгыларда бар. Эмма нәхили-де болса огузың йүзи гүнбатара тарап болупдыр. Түрк каганатының Меркези Өтүкен болар-да, Өтүкен огуз ватаны болар-да, Огуз ватаны Өтүкенден өтүкендәки огузлара каганлар йүзленип, олара өзлериниң весьетлерини айдар дурар-да, каганлар огуз болмазмы?

Ине, ашакдакы сетирлерде Билге каган ве Күлтегин огуз хут өз халкым дийййәр. ол бөлеги цитирлейәрис:» Народ токуз-огузов был мой собственный народ; так как небо и земля пришли в смятение он стал нам, врагом» [7. 42 с.]. Токузогуз халкы өз халкым эрди. Гөк ве ер булагайлыга учраны үчин, ол бизе ягы болды.

Бу цитата Күлтегин хорматына багышланан язгының 44-нжи бөлегинден алынды. Бу ерде Билге каган ве Күлтегин огуз өз халкым дийип, ачык айдып дурлар Күлтегиниң ве Билге каганың огузлыгына шундан айдың делил болуп билмез. Оларың ягы болмагы болуп биләжек зат дәл, ер, гөк, бүтин дәп-дессур, тересине чөврүлени үчин огуз бизе ягы болды дийййәр. Бейле ягы болмак өзара оңушмазлыклардыр тирелер арасындакы оңушмазлыклардыр. Олар гечмишде

түркмен тирелериниң ян ёлдашы болупдыр. Солтан Санҗар огуз-түркмен болса-да мыдам огуз-түркменлер билен уршуп гелипдирлер. Нетиҗеде, Санҗарың өзи еди йыллап огузларың туссагында ятыпдыр. Язгыларда огузлар билен каганларың сөвешлериниң хеммеси шейле хәсиэтлидир. Олар асла каганларың өзлериниң огуз боландыгыны инкәр эдип билмез.

Хан Могилян, Билге қаган хорматына багышланан язгының биринҗи сетирлери хем огуз ады билен башланяр. Шол сетирлери цитирлейәрис: «Вот речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного небу) тюркского мудрого (Билге) кагана Қогда мой отец тюркский мудрый (Билге каган) воссел на трон (, то... теперь ... мужи приверженные к нему мужи из токуз огузов, его знаменитые беки и его народ выразили ему свое почитание») Гөк ялы таңрының ярааданы—Билге каганың, сөзи, ине, шейле. Бир вагт мениң атам акыллы каган тагта чыкыпды. Инди түрк таңрысының, түрк мукаддес ватанының эрки билен оңа вепалы болан докуз огуз ве онуң шөхратлы беглери өзлериниң мениң аркамда дуряндыкларыны айдярлар.

Бу цитата Билге Қаган хорматына багышланан язгының иң биринҗи бөлеги, илкинҗи сетирлеридир. Билге каган огузсыз өзүниң каганлыгының манысызлыгыны айдын ялы дуюляр. Илки билен ол каган болан бадына огузың ве онуң беглериниң өз аркасында дуряндыгына биринҗи дереҗели әхмиет берйәр ве оны каганлыгың маясы, даянҗы, эсасы хөкмүнде гөркезйәр.

Билге каган хем Күлтегин ялы огузы хут өз халкым диййәр. Ашакдакы сетирлери цитирлейәрис: «Токуз огузы были мой собственный народ. Так как небо и земля были в тревоге, а их желчные чувства обуяла зависть, они стали нам врагами»/ Токуз огуз мениң халкымды, оригиналда «Токуз огуз мениң будуным эрти». Гөк ве ер ынҗалыксызлананы үчин, өтлерине гөриплик кеселп дегени үчин, бизе ягы болдулар».

Бу сетирлер Билге каган хорматына багышланан язгының 29 ве 30-нҗы бөлеклериңден алынды. Қаганың өзи огуз мениң халкым, дийип, гыгырып дур. Қаганларың өз гелип чыкышлары боюнча огузлыгына мундан айдың, мундан берк делил болуп билмез. Ол габырда ятан еринден «Огуз мениң халкым» дийип гыгыряр. Шейле бир ягдайы хем беллемек герек. Шол каганларың хеммеси огуз мениң халкым дийипдирлер. Билге каган хорматына багышланан язгының 33-нҗи бөлегинде огуз Өтүкени ташлап гитмесин дийип, мен йөрүш этдим диййәр. Огузы Өтүкенден гидермезлик каганларың баш аладаларының бири болупдыр. Билге каганың хорматына багышланан язгының 38-нҗи бөлегинде шейле сетирлер бар: «Отуз арттукы төрт яшыма огуз тезип табгачка кирти. Өкүнип сүледим.»

Биз бу цитатаны оригиналдан алдык. Бу ерде хем огузың Өтүкени ташлап гидйәни хакында сөз гидйәр. Оларың шу Өтүкени ташлап гидишине гаты өкүнип сөвешдим, ягны гидермеҗек болуп сөвешдим дийип, каган айдяр.

Таньюкук хорматына багышланан язгыдан ашакдакы сетирлери цитирлейәрис:» Тюргешский каган сказал так: «Мой народ там будет,» —сказал он, а тюркский народ (находится) в смятении, огузы же его, сказал он, находятся в рассеянии.» [7. 67 с.].

Бу ерде түргеш каганы түрк каганатына гаршы чозмак ислейәр. Мениң халкым ол ерде болар дийдиги, мениң гошуным ол ерде болар ягны, түрк каганатыны алар, себәби түрки халклар гозгаланда, онуң огузы болса дагынык диййәр. Бу ерде «онуң огузы» дийип, айратын ныгтаяр ве огузы түрк каганатының маясы, эсасы хөкмүнде гөркезйәр. Галан түрки ковумлар болса, меркези хөкүмете, ягны түрк каганатына гаршы гозгаланда, боюн эгмейәрлер, диййәр.

Танюкук хорматына багышланан язгы шу сетирлер билен гутаряр: «Тюркский Билге каган Возвышает народ тюрков сиров и народ огузов».

Биз шу сетирлери оригиналдакы ялы алярыс: «Түрк Билге каган түрк Сыр будуныг огуз будуныг игиду олурур».

Ёкаркы русча терҗиме С. Е. Маловдан алынды. Онуң терҗимеси боюнча ики халк барада гүррүң гидйәр, сир халкы хем огуз халкы барада. Эмма хакыкатда болса бир халк барада гүррүң гидйәр. Сырдеря огузлары ве Өтүкен огузлары барада гүррүң гидйә, онда шейле дийилйәр: «Акыллы түрк Билге каган Сыр халкыны ве огуз халкыны белент мертебә галдырып, йүкселдип каганлык этмекдедир».

Шу сетирлере середенимде, түрк каганатындакы

каганларың огуз боланына шүбхе галмаяр. Шонуң үчин Огуз— Орхон язгылары-да шүбхесиз түркмен эдебиятының эсерлери болуп дурярлар. Мен мысалларың саныны гысгалтдым, оларың бир топарыны алмадым.

Ахыркы цитатаны Моюн Чор хорматына багышланан язгыдан алярыс. Бу язгының бәшинжи бөлегинде Моюн Чор огузы өз халкым дийип, шейле язяр: «...вернувшись остановился лагерем, а я собрал и соединил мой собственный народ девять огузов».

Бу сетирлер язгының демиргазык тарапындан бәшинжи бөлекден алынды. Тарыхы ёймалы дәл. Догрусыны айтмалы. Догры зады болса тассыкламалы. Моюн Чоруң хут өзи огуз өз халкым» дийип, гыгырып дур.

Язгыларда докуз огуз секиз огуз, егуз, үч огуз ялы сөзлер душ гелйәр. Буларың хеммеси огузлардыр, түркмениң-огузың 24 уругының айры-айры топарланышыкларыдыр. Түркмениң-огузың 24 уругы хемише өзара топарлара бөлүнип дурупдырлар. Абулгазы бу хакда шейле язяр:» ... көп уругдан патыша гөтерип, аз уруглар анга гошулып, кә алты-еди топ, боларлар эрди, кә үч-дөрт топ боларлар эрди ве такы бир бирлери билен ягы болуп чапушурлар эрди». Огуз-орхон язгыларында гөркезилйән, көп душ гелйән докуз огуз, секиз огуз, үч огуз, Абулгазының гөркезиши ялы, огузларың топарланышыгыдыр, оларың каганлара гаршы сөвешлери-де Абулгазының гөркезиши ялы өзара сөвешлердир. Шейлеликде түрк каганатың каганларының барчасы огуз болупдыр.

2. Огуз-орхон язгылары хакында маглумат ве Онгин язгысы.

Огуз-орхон язгыларына «Онгин язгысы», «Күлтегин хорматына язгы», «Билге каган хорматына язгы», «Тоньюкук хорматына язгы» ве «Кулы Чор» ве «Моюн Чор хорматына язгы» ядыгәрликлер гирйәр. Бу язгылара Орхон язгылары хем, огуз язгылары хем диййәрлер. Биз бу сөзүң икисини билеликде уланып, олара огуз-орхон язгылары дийип, ат берйәрис. Булары Огуз я-да Орхон язгылары дийип, атландырмакларының себәби, биринжиден, олар Орхон дерясының боюнда я-да дегресинде бина эдилипдир. Огуз язгылары дийилмегиниң себәби болса, шол юртларың огузларың ватаны, огузың меркезлериниң бири боланлыгыдыр. Икинжиден, бу язгыларың дилиниң эсасында огуз дили дуряр. Галыберсе-де, шол ерлерде каганлык эден патышалар огузлар болупдыр. Шу себәплере гөрә бу язгылара огуз язгылары хем диййәрлер. Бу язгылардан, башга Талас ве Енисей язгылары хем бар. Буларың атлары хем өз тапылан ерлериниң атлары билен атландырылыяр. Шу үч топар язгыларың ичинде биз үчин әхмиетлиси Огуз-Орхон язгыларыдыр, шу топар язгылар түркмен эдебиятының эсерлеридир, биз диңе шуларың үстүнде дуруп гечйәрис.

Бу цикл язгыларың бири «Онгин язгысыдыр». Бу язгы Онгин дегресинден, Тарамел диен ерден тапыляр. Шонуң үчин бу язгының адына Онгин язгысы дийилйәр. Бу язгыны тапан Н. М. Ядринцевдир. Ядринцев муны 1889-нжы йылда тапяр хем ылым әлемине мәлим эдйәр. Бу язгының ерлешйән ери Көкшүн Орхондан илеррәкдедир. Бу язгы Илтериш ве онуң аялы Билге Хатуның хорматына багышланыпдыр. Бу язгы шу цикл язгыларың арасында иң гадымыларының бири хасап эдилйәр. Илтериш 682-нжи йылда хытай бакначылыгына гаршы гозгалаң эдип, түрк каганлыгының өзбашдаклыгыны яңадан дикелден кагандыр. Илтериш чын ады Гудулу я-да Гутлуг болупдыр. 8—11 йыл патышалык эдип, Илтериш 690—693-нжи йылларың арасында арадан чыкяр. Язгы ядыгәрлик болса 690—706-нжы йылларың арасында дикилендир, дийлип чак эдилйәр. Язгы өзүниң мөчбери боюнча улы дәл. Язгыда Илтериш каганың бакналыкдан чыкмак угрундакы гөреши ве бейлеки гахрыманчылыклары хакында гүррүң гидйәр.

Язгыларың арасында айратын әхмиетлисиниң бири Күлтегин хорматына язылан ядыгәрлик язгыдыр. Бу язгы 1889-нжы йылда Н. М. Ядринцев тарапындан ачыляр. Бу язгы-да Орхон дерясының кенарларындан тапыляр. Бу язгы-ядыгәрлик 732-нжи йылда Илтериш каганың огуллары Күлтегин ве Билгекаган хорматларына бина эдилипдир.

Г. Айдаров «Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века» диен ишинде бу ядыгәрликлериң анык формаларыны гөркезйәр. Күлтегин хорматына салынан язгы-ядыгәрлигиң белентлиги

3 м. 15 см, эсасының гиңлиги 1.24 см, ёгынлыгы болса 41 см. Мунуң бир гапдалында 40 бөлекден ыбарат язгы битилипдир. Муна улы язгы дийип ат берйәрлер. Ене башга бир гапдалында 13 бөлекден ыбарат язгы битилипдир, муңа болса кичи язгы дийилйәр. Бу язгыларда Күлтегиниң сөвешлерде гөркезен гахрыманчылыклары беян эдилйәр. Биз гележекде бу язгыларың эдеби хәсиетиниң үстүнде йөрите дуруп гечмекчидирис, шонуң үчин бу ерде Күлтегин барадакы сөхбети узалтмакчы дәл.

Бу цикл язгы-ядыгәрликлериң әхмиетлисиниң бириде Хан Могилян язгы-ядыгәрлигидир. Бу язгы 1889-нжы йылда Н. М. Ядринцев тарапындан ачыляр хем ылым әлемине мәлим эдилйәр. Бу язгы Орхон дерясының дегресинде ерлешйәр: Эрдени Цзу атлы будда метжидинден 60 километр гайрададыр. Айдаровың айтмагына гөрә, язгы-ядыгәрлигиң белентлиги 3 м, 45 см, гиңлиги, ини 1 м, 7 см, онуң галыңлыгы болса 72 сантиметрдир. Ядыгәрлигиң хер тарапында язгының бөлеклери бар. Хан Могилян Илтериш каганың улы оглы ве Күлтегиниң улы доганы-агасыдыр. Ол 683-нжи йылда догуляр. Дайысы Мочжо-Качаган кагандан соң каганлык таггына чыкяр. Ол 735-нжи йылда арадан чыкяр. Бу язгы-ядыгәрлик арадан чыкандан соң бина эдилйәр.

Язгы-ядыгәрликлериң өрән әхмиетлисиниң бири-де Тонъюкук хорматына багышланан язгы-ядыгәрликдир. Тонъюкук ады белли гошун сердарларың бири болуп, ол Илтериш каганың якын ёлдашларындан бири болупдыр ве хытай бакнапылыгындан чыкмак угрундакы сөвешлерде Илтериш каган билен бирликде кесгитлейжи рол ойнапдыр. Бу язгы-ядыгәрлик 1897-нжи йылда Е. Л. Клеменец тарапындан ачыляр. Соңра бир йыл гечирип, 1898-нжи йылда Клеменец онуң суратыны аляр. Биринжи гезек оны В. В. Радлов терҗиме эдйәр. Академик Радлов Клеменециң алан сураты боюнча терҗимәни амала ашыряр. Бу язгы-ядыгәрлик хәзир Уланбатор шәхеринден 36 километр узаклыкда, онуң гүнорта-гүндогарында ерлешйәр. Бу ядыгәрлик бири-бириниң гаршысында салнан ики саны пүрс ялы шалмандан ыбаратдыр. Гүнорта тарапда ерлешйән шалманың белентлиги 1,70 м. Онуң гаршысындакы, ягны демиргазык гаршысында ерлешйән ядыгәрлик шалманың белентлиги 1,60 м.

Биринжиде язгының 36 бөлеги ерлешдирилипдир, икинжиде болса галан бөлеклер ерлешдирилипдир. Язгыларың жеми 62 бөлекден ыбаратдыр (Г. Айдаровың ёкарда ады тутулан китабына серет).

«Огуз-орхон» язгы ядыгәрликлериниң бири-де Моюн Чор хорматына багышланан язгы-ядыгәрликдир. Моюн Чор түрк каганлыгында Озмыш каганы агдарып, онуң ерине гечен кагандыр. Моюн Чор өзүне бина этдирен язгы-ядыгәрлигинде өзүниң огуз боланлыгыны ныгтап гөркезйәр. Огуз мениң хут өз халкым, дийип ол айдяр. Бу язгы-ядыгәрликде Моюн Чор: «Өтүкен йышында, Мукаддес чешмеден гүнбатарракда, Ябаш ве Тукуш арыкларының сепленешйән еринде мен томсы гечирдим. Мен шол ерде өз көшгүми салдырдым, шол ерде мен диварлары чекдирдим, ягны бина этдирдим. Өзүмиң мүң йыллык ве он мүң йыллык, эбедилик язгыларымы ве белликлеримми яздырдым, чыздырдым, ясы даша газдырдым», дийип, ол өзүниң язгы-ядыгәрлигиниң ерини айдяр. Бу 751-нжи йылда болуп гечйәр. Бу язгы-ядыгәрлик проф. Г. И. Рамстед тарапындан ачыляр. Ол муны 1909-нжы йылда чап эдип чыкаряр, хем-де комментирлейәр, язяр ве дүшүндиришлер берйәр.

Шу ерде айратын бир ягдайы белләп гечмегимиз зерурдыр. Бу язгылар илки тапылан бадына алымлар олары бирбада окамагың хөтдесинден гелип билмейәрлер. Көп тагаллалардан соң онуң биринжи нусгасыны илкинжи болуп 1893-нжи йылда Вильгельм Томсен окаяр.

Биз бу китапда «Огуз-орхон» язгыларының текстини С. Г. Маловың «Памятники древнетюркской письменности» ве «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» диен китапларындан алдык. Китабың соңунда гошмача хөкмүнде шол текстлер гетирилди.

ОНГИН ЯЗГЫСЫ

Д о г р ы я з у в ы

1. Эчүмиз апамыз Бумын каган төрт булуңыг кысмыс йыгмыс йаймыс басмыс ол кан йок болтукда кесре эл итмис ычгынмыс качышмыш...

2. каганладук каганын ычгыны ыдмыс түрк будун өңре күн тогсукыңа кесре күн батсыкыңа теги берййе табгачка йырайа йышка теги

3. али эрин балбал кысды түрк будун аты йок болу бармыс эрти, түрк будун йитмезүн тейин йолук эрмезин тейин үзе таңры тер эрмис....

4. Капаган Элтерис кагана элиңе кылынтым. Элтмис Йабгу оглы Сабра тамган чор Йога иниси билге Сабра тамган таркан умгылыг бес йетмис эчим атым.....

5. бу тапгачда йырайа бег огуз ара йети эрен йагы болмыс. Каңым бага теңрикен тейин анта йорымыс исиг күчин бермис..........

6 теңрикенке исиг бердиң тейин йарылкамыс сад атың анта бермис, болтукда токуз огуз бег йагы эрмис бедук эрмис теңрикен йорымыс.

7. Йабыз бат биз, азыг үксиг көртиг ирти, сүлетим тер эрмис амты беглериме тер эрмис биз аз биз терин коркмыс..........

8. каңым сад анча өтүнмис таңрыкан алмазун тейин..

Саг тарап язгысы

1. камук балыкка тегдим, кунладым алтым, сүси келти керасын йыгдым беги качды—.......... герти табгач будун...... токыдтым йыгдым басдым йайдым..... бузкунча

2. келии эртимиз экин ара бег йагы болмыс тегмечимен тейин, сакынтым таңры билге каганка сакыну эсиг күчиг берсегем бар эрмис эрнич. Тегдүкин үчүн........ йыгдым эбке тегдүкүм уруш кылып.

3. тегип иниме оглыма анча өтледим калйуруп Элтерес каганта адырылмадук йаңылмадук таңры билге каганка адырылмадым азмалым, тейин анча өтледим кери барыгма барды билге каганың будуны..... барды өлүгин атка эсиг күчиг берти.

4. үзе таңры кан луй йылка йетинч ай күчлүг али акаганымда адырылу бардыңыз. билге Тачам йогың алур агыцын казгантым суб йер таңры үт..... табгач кирүр эрти.

ОНГИН ЯЗГЫСЫ

Терҗимеси

1. Бизиң гечен агамыз Бумын каган дөрт яны гысмыш, йыкмыш, еңмиш, басмыш. Ол хан ёк боландан соң, ил йитмиш, даргамыш, гачышмыш...

2. Каган болуп отуран каганыны ол ковмуш. Түрк халкы өңе Гүдогара соңра Гүнбатара ченли, Гүнорта тарап табгача, демиргазыга йыша ченли даргамыш..

3. Оларың батырларыны балбал эдип дикди. Түрк халкының ады ёк болуп, бармыш эрди. түрк халкы йитмесин диййп, ёк болмасын, диййп, ужа таңры шейле диди.

4. Мен Капаган Илтериш каганың дөвлетине венальы тербиелендим. Дөвлет гуралды. Ябгу Сабра оглы Тамганчур, онуң иниси Ега Сабра . тамган тархан, умуман мениң алтмыш бәш аркам.

5. Бу табгачдан демиргазыкда огуз беглериниң арасында едиси бизе яты болды оларың башга бир бөлеги мениң атамың ханлыгыны ыкрар эдип, оңа «бага» диййп, өз зәхмедини ве гүйҗүни шонуң үчин сарп эдйәрди.

6. Теңрикене зәхмедини, гүйҗүни сарп этдиң диййп, атам олары ялкапдыр. Шонуң үчин ол шад титулыны берди. Мундан соң, токуз огуз беги ягы эрмиш, ол бейик эрмиш, таңрыкан ёрулмыш.

7. Биз пис, ярамаз биз. Азы көп сайдык. Ол «Сөвешдим диййәр. Инди беглериме «Биз аз» диййп горкяр.

8. Мениң атам — шад таңрыканлыгыны алмасынлар диййп, көп ялбарыпдыр. Шонда халкы оны бермежек болуп, аяга галмыш.

Саг тарапдакы язгы

1. Хемме шәхере барып етдим, ерлешдим, алдым, гошуны гелди, гарамаягыны ёк этдим, беги гачды.. ... доланды, табгач халкыны еңдим, йыкдым, басдым, даргатдым вейран болар дережеде.

2. Биз гайдып гелйәрдик, ики бег бири-бирине ягы болды, мен буларың давасына гатышмайын диип, ойландым. Таңры дек Билге каган хакында аладаланып, ишими, гүйҗүми оңа сарп эдесим гелди. Онуң хүҗүм эдени үчин мен (душманы) йыкдым, уруша-уруша өе гелип етдим.

3. Гелип иниме, оглума шейле өвүт бердим: «Биз өйкеләп Илтериш кагандан айрылмадык, яңылмадык,

таңры дек акыллы кагандан айрылмалың, азмалың, дийип, энче өвүт бердим. Акыллы каганың халкы ызына гайдып, геленде, ол өзүниң барыны, ишини, гүйжүни хана багышлады,.

4. Ёкарда ужа таңры хан. Лу йылы единжи ай гүйчли алп каганымдан арылып гитдиниз. Акыллы Тачам — мен сениң жайланмагың билен сениң эмләгиң гыммат-баха затларына ээ болдум. Сув, ер-Ватан табгача гитди.

Ёкарда ятыклыгына язылан язгы

1. Тачама язгы дашы.
2. Эбедилик кылдым.
3. Каганым Тачам
4. Акыллы Тачам Лув
5. Йылда, акыллы, шөхратлы, эр, ягшы хан
6. шөхратлы эр, ягшы хан,
7. Тачам өлди

Айратын бир дашда язгы

Сабра тархан балбалы.

Онгин язгысы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манылары

1. Йыгмыс йыкмыш. 2. Йаймыш—даргатмыш. 3. Кылынтым—тербиелендим. 4. Тамган—титул. 5. Тамган таркан—титул. 6. Бага—титул. 7. Теңкен титул. 8. Бедүк бейик. 9. Йорымыс—ядамыш? 10. Йабыз—эрбет. 11. Бат—ярамаз. 12. Көртиг—сайдык: 13. Тагулмыс—дашыкмыш, галкмыш аяга галмыш. 14. Кунладым—ерлешдим. 15. Карасын—гарамаягын. 16. Гертиызына доланды. 17. Токыт бир зада межбур этмек., йыкмак. 18. Тегмеси мен тийин—гарышмайын, дийип, 19. Өт—өвүт. 20. Өлүгин—эхли задыны. 21. Битиг таш—язгылы даш. (памятник), ядыгәрлик. 21. Күлүг шөхратлы.

КҮЛТЕГИН ХОРМАТЫНА ЯЗГЫ

Догры язувы

Кичи язгы

1. Таңры тег таңрыда болмыш түрк билге каган бу өдке олуртым. Сабымын түкети эсидгил: улайу инийигүним (ини йигүним), огланым бириги огушым будуным, бирине шат-апыт беглер, йырайа таркат буйрук беглер, отуз...

2. Токуз огуз беглери, будуны бу сабымын эдгүти эсид катыгды, тыңла, илгерү күн тоңсык (к) а, биргерү күн ортусыңару, курыгару күн батсыкыңа, йыргару түн ортусыңару анта ичреки будун коп маңа көрүр, анча будун.

3. коп итдим. Ол амты аныг йок түрк каган Өтүкен йыш олурсар илте буң йок. Илгерү Шантуң языка теги сүледим талуйка кичиг тегмедим биргерү Токуз эрсенке теги сүледим, Түпүтка кичиг тегмедим, курыгару Йынчу үгиз.

4. кече Темир капыкга теги сүледим, йыргару Йыр Байырку йириңе теги суледим, бунча йирке теги йорытдым. Өтүкен йышда йиг иди йок эрмис ил тутсык йир Өтүкен йыш эрмиш. Бу йирде олурып, табгач будун бирле

5. түзелтим. Алтун, күмүш, ичигти, кутай буңсыз анча бирур табгач будун сабы сүчүг агысы йымшак эрмис, сүчиг сабын, йымшак агын арып ырак будыныг анча йагутыр эрмис, йагру контукда кисре аныг биланта өйүр эрмис.

6. эдгү билге кисиг, эдгү алп кисиг йорытмас эрмис; бир киси йаңылсар огушы, будуны, бисүкине теги кыдмаз эрмиш. Сүчиг сабыңа, йымшак агысыңа артурып, үкүс түрк будун, өлтиг. Түрк будун үлесиңиң бириңе Чугай йыш түгүл Түн.

7. Йазы конайын, тисер, түрк будун үлесикиг анта аңыг киси анча бошгурур эрмис: «ырак эрсер, йаблак агы бирүр, йагук эрсер, эдгү агы бирүр», тип анча бошгурур эрмис. Билиг билмез киси, ол сабыг алып, йагру барып, үкүш киши өлтиг.

8. Ол йиргерү барсар, түрк будун өлтечи сен, Өтүкен йир олурып аркыш тиркиш, ысар, нең, буңуг йок. Өтүкен йыш олурсар беңгү ил тута олуртачы сен, түрк будун ток. Арык ок сен, ачсык, тосык, өмез сен, бир тодсар, ачсык өмез сен, антагыңын.

9. үчүн игидмиш каганыңын сабын алматын, йир сайу бардыг, коп анта алкынтыг, арылтыг. Анта калмышы йир сайу көп туру өлү йорыйур эртиг. Таңры

йарылкадукын үчүн, өзим кутым бар үчин каган олуртым. Каган олурып.

10. йок чыгай будуныг коп кобартдым, чыгай будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым. Азу бу сабымда игид баргу? Түрк беглер будун буны эсидиң! Түрк будуныг тирип ил тутсыкыныи бунта уртым, йаңылып үлесикиңин йеме.

11. бунта уртым, нециен, сабым эрсер, беңгү ташка уртым, апар көрү билиң, түрк амты будун беглер: бөдке көригме беглер гү йаңылтачы сиз?! Мен беңгү таш... табгач каганта бедизчи келүртим, бедизтим. Мениң сабымып сымады.

12. Табгач каганың ичреки бедизчиг ыты Аңар адынчыг барк йаратуртым. Ичин, ташын адынчык бедиз уртуртым. Таш токытдым, көңүлтеки сабымып у... (он ок оглын) а татыңа теги, буны көрү) билиң беӊ таш

13. токытдым (бу эриг) эрсер амытка эриг йирте ирсер анча эриг йирте беңгү таш токытдым, битидим. Аны көрүп, анча билиң ол таш...дым. Бу битиг битигме атысы Йол (л) ыг т (игин) .. г

Улы язгы

Догры язувы.

1. Үзе көк таңры асра ягыз йир кылынтукда, экин ара киси оглы кылынмыс. Киси оглынта үзе эчүм апам Бумын каган Истеми каган олурмыш. Олурыпан, түрк будуның илин төрүсин тута бирмис иты бирмис.

2. Төрт булуң коп йагы эрмис, сү сүлепан, төрт булундакы будуныг коп алмыс коп баз кылмыс башлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис, илгеру Кадыркан йышка теги, киру Темир Капыгка теги контурмыс. Экин ара.

3. иди оксыз көк түрк (иты) анча олурур эрмис. Билге каган эрмис, алп каган эрмис, буйурукы еме билге эрмис эринч, алп эрмис эринч, беглери, еме, будуны еме түз эрмис. Аны үчүн илиг анча тутмыс эринч, илиг тутып, төрүг итмис. Өзинче кергек болмыс.

4. Йугчы, сыгытчы өңре, күн тогсыкда Бөкли чөллиг ил, табгач, түпүт, апар, пурум, кыргыз, үч курыкан, отуз татар, кытай, татабы—бунча будун келипан, сыгтамыс йугламыс антаг күлиг каган эрмис. Анта кисре иниси каган.

5. болмыс эринч, оглы та каган болмыс эринч. Анта кисре иниси эчисин тег кылылмадук эринч, оглы каңын тег кылынмадук эринч, билигсиз каган олурмыс эринч, йаблак каган олурмыс эринч, буйурукы еме билигсиз эринч, йаблак эрмис эринч.

6. Беглери, будуны, түзсүз үчин, табгач, будун терлигин күрлиг үчүн армакчысын үчүн, иниили, эчили киңшүртүкин үчн бегли будунлыг йоңшуртукын үчүн, түрк будун илледүк илин ычгыну ыдмыс.

7. Каганладук каганыны йитүрү ыдмыс, табгач будунка беглик уры оглын кул болты, сийик кыз оглын күң болты. Түрк беглер түрк атын ыты, табгачгы беглер табгыч атын тутыпан, табгач каганка

8. кермис, элиг йыл исиг ычиг бирмис. Илгерү күн тогсыкда, Бөкли каганка теги сүлейү бирмис, курыгару Темир Капыгка теги сүлейү бирмис табгач каганка илин төрүсин алы бирмис. Түрк кара камуг

9. будун анча тимис: «Иллиг будун эртим, илим амты каны? Кемке илиг казганурмен?» — тир эрмис» каганлыг будун эртим, каганым каны, не каганка исиг, күчиг бирүрмен?» — тир эрмис, анча тип табгач каганка йагы болмыс.

10. Йагы болып, итину йаратуну умадук, йана ичикмис. Бунча исиг, күчиг биртүкгерү сакынматы, «түрк будун өлүрейин уругсыратайын» — тир эрмис, йокаду барыр эрмис. Үзе түрк таңрысы, түрк ыдук йири

11. субы анча тимис: түрк будун йок болмазун, тийин, будун болчун, тийин, каңым Илтерис каганыг, өгим Илбилге катуныг таңры төпесинте тутып, йөгерү көтүрмис эринч. Каңым каган йити йигрими эрин ташыкмыс ташра

12. Йорыйур, тийин, ку эсидип, балыкдакы тагыкмыс, тагдакы инмис тирилип йетмис эр болмыс. Таңры күч биртүк үчүн каңым каган сүси бөри тег эрмис, йагысы кой тег эрмис, илгерү курыгару сүлэп тирмиш кобартмыш камугы

13 йети йүз эр болмыс. Йети йүз эр болып элсиремис (илсиремис) каргансырамыс будуныг күңедмис куладмыс будуныг, түрк төрүсин ычгынмыс будуныг эчүм апам төрүсинче йаратмыс, бошкурмыс, төлис тардуш будуныг анта этмиш.

14. Йабгуг шадыг анта бермис. Бирие табгач будун йагы эрмис, йырайа Баз каган, токуз огуз будун йагы эрмис, кыргыз, курыкан отуз татар кытай, татабы коп йагы эрмис. Қаңым каган бунча...

15. Қырк артукы йити йолы сулемис, йегирми сүңүс сүңүсмис, таңры йарылкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс, йагыг баз кылмыс, тизлигиг сөкүрмис, башлыгыг йүкүнтүрмис. Қаңым каган анча илиг

16. төрүг казганып уча бармыс. Қаңым каганка башлайу Баз каганыг балбал тикмис, ол төрүде үзе эчим каган олурты. Эчим каган олурыпан түрк будуныг йиче итди, игити, чыгайыг бай кылды азыг үкүс кылты.

17. эчим қаган олуртукда өзим тардуш будун үзе шад эртим. Эчим каган бирле илгерү Йашыл Үгүз Шантуң языга теги сүледимиз. Құрыгару Темир Қапыгка теги сүледимиз. Көгмен аша кыркыз йириңе теги сүледимиз.

18. Камугы биш отуз сүледимиз, үч йегирми сүңүшдимиз, иллигиг илсиретдимиз, каганлыгыг кагансыратдымыз, тизлигиг сөкүртимиз, башлыгыг йүкүнтүртимиз, түргис каган түркимиз будуным эрти, билмедүкүн.

19. үчүн бизиңе йаңыдукын үчүн каганы өлти, буйурукы, беглери еме өлти, он ок будун эмгек көрти. Эчүмиз, апамыз тутмыс йир суб идисиз болмазунтийин, аз будуныг итип йаратып...

20. Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, синлим кунчуйуг биртимиз, өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң, кул болты. «Көгмен йир суб идисиз калмайун»—тийин, аз кыргыз будуныг йыратып келтимиз сүңүсдимиз илин

21. йана биртимиз. Илгерү Қадыркан йышыг аша, будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз, курыгару Кеңү тарманка теги түрк будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз. Ол өдке кул куллык болмыс эрти, күң күңлиг болмыс эрти, иниси эчисин билмез эрти, каңын билмез эрти.

22. Анча казганмыс итмис илимиз, төрүмиз эрти. Түрк огуз беглери, будун эсидиң. Үзе таңры басмасар, асра йир телинмесер, түрк будун илиңин, төрүңин кем артаты? (удачы эрти түрк будун).

23. Өкүн! көргүнин үчүн игидмис билге каганына, эрмис бармыс эдгү илиңе кентү йаңылтыг, йаблак

кигүртиг. Йарыклыг канатан келип йна элтди? Сүңүглиг кантан келипан сүре элтди? Ыдук Өтүкен йыш (будун бардыг, илгерү барыгма).

24. Бардыг, курыгару барыгма бардыг, бардук йирде эдгүг ол эринч, каның субча йүгүрти, сөңкүң тагча йатды. Бегилик уры оглын кул болты, силик кыз оглың күң болты! Билмедүк үчүн, (йаблакыңын үчүн эчим каган уча барды).

25. башлайу кыргыз каганыг балбал тикдим. Түрк будуныг аты күси йок болмазун тийин, кайым каганыг, өгим каттуныг көтүрмиш таңры ил биригме таңры, түрк будун аты күси йок болмазун тийин, өзимин ол таңры.

26. каган олтуртды эринч. Нең йылсыг будунка олурмадум ичре ашсыз, ташра тонсыз ябыз яблак будунта үзе олуртым. Иним Күлтигин бирле сөзлешдимиз, каңымыз, эчимиз казганмыш будун аты күси йок болмазун.

27. тийин, түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым. Иним Күл тигин бирле эки шад бирле өлү йиту казгантым, анча казганып бирики будуныг от суб кылмдым, мен өзим каган олуртукыма, йир сайу

28. бармыш будун өлү йиту йадаган йалаңын йана келти. Будуныг игидейин тийин, йыргару огуз будун тапа, илгерү кытай татабы будун тапа, биргерү табгач тапа улуг сү эки йегирми... (сүңүшдим анта).

29. кисре тайры нарылказу, кутым бар үчүн, улугим бар үчүн өлтежи будуныг тиригрү игитим, йалаң будуныг тонлыг, чыгай будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым, ыгар эллигде (ыгар каганлыкда йег кылтым, төрт булуңдакы).

30. будуныг коп баз кылтым, йагысыз кылтым, коп маңа көрти, исиг, күчиг бирүр бунча төрүг казганып, иним Күлтигин өзиче каргек болты (булты?) Қаңым каган учдукда, иним Күлтигин йити йашда калты, он йашда.

31. Умай тег өгим катун кутыңа иним Күлтигин эр ат болты(ат газанды) Алты йегирми йашына эчим каган илиң төрүсин анча казганты, алты чуб Соглак тапа сүледимиз, буздымыз. Табгач Оң тутук биш түмен сү келти, сүңүсдимиз.

32. Күлтигин йадагын оплайу тегди. Оң тутук йорчын йараклыг элигин тутды йараклыгды каганка анчулады. Ол сут анта йоккышдымыз Бир отуз йашы-

на Чача Сенүнке сүңүшдимиз, эң илки Тадыкын Чоруң боз атыг бинип тегди, ол ат анта

33. өлти. Экинти Ышбара йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти үчинч Йегин Силиг бегиң кедимлиг торыг ат бинип тегди, ол ат анта өлти. Йаракынта, йалмасынта йүз артук окун урты йизек, башына бир тегүрмеди...

34. тегдүкин, түрк беглер, коп билирсиз. Ол сүг анта йоккыштымыз. Анта кисре йир Байырку Улуг иркин йагы болты. Аны йашып Түрги йаргун көлте буздымыз. Улиг Эркин азкына эрин тезип барды. Күл тигин алты отуз.

35. йашыңа кыргыз тапа сүледимиз, сүнүг батымы карыг сөкүпан Көгмен йышыг тога йорып кыргыз будуныг уда бастымыз. Каганын бирле Суңа йышда сүңүшдимиз, Күлтигин Байыркуның ак адгырык

36. бинип оплайу тегди, бир эриг окун урды, эки эриг удышру санчды. Ол тегдүкде Байыркунун ак адгырыг удлыкын сыйу урты. Кыркыз кагынын өлүртимиз, илин алтымыз. Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг.

37. тога Эртис үгүзиг кече йорыдымыз, түргис будуныг уда бастымыз түргис каган сүси Болчуда отча борча келти, сүңүштимиз, Күлтигин Башгу боз ат бинип тегди. Башгу боз...

38. ...экисин өзи алтызды. Анта йана кирип түргис каган буйурукы аз тутукуг элигин тутды. Каганын анта өлүртимиз, илин алтымыз, кара түргис будун коп ичикди, ол будуныг табарда кондуртымыз, йана йорып.

39. согдак будуну итейин тийин, Йинчи үгүзиг кече Темир Капыгка теги сүледимиз. Анта кисре кара түргис будун йагы болмыш кенерес тапа барды. Бизиң сү аты турук, азукы йок эрти, йаблак киси эр...

40. алп эр бизиңе тегмиш эрти. Антаг өлке өкүнип. Күл тигиниг аз эрин иртүрү ытымыз. Улуг сүңүшмиш, алп шалчы ак атын бинип тегмиш кара түргис будуныг анта өлүрмиш, алмыш, йана йорып...

41. бирле Кушу тутук бирле сүңүшмиш, эрин коп өлүрмис, эбин, барымын калысыз коп келүрти. Күлтигин йити огуз йашыңа карлук будун эрүр барур эрикли йагы болты. Тамаг ыдук башда сүңүсдимиз.

42. Күлтигин ол сүңүшде отуз йашайур эрти алп Шалчы атын бинип, оплайу тегди, эки эриг удышру санчды. Карлукуг өлүртимиз, алтымыз, аз будун йагы болты. Кара көлте сүңүшдимиз. Күлтигин бир кырк йашайур эрти, алп Шалчы акын,

43. бинип, оплайу тегди, аз элтебериг тутды, аз будун анта йок болты. Эчим каган или камашыг болтукынта, будун илиги кеги болтукынта изгил будун бирле сүңүшдимиз. Күлтигин алп Шалчы акын бинип

44. оплайу тегди, ол ат анта түсди. изгил будун өлти. Токуз огуз будун кенгү будуным эрти, таңры йир булгакын үчүн йагы болты, бир йылка биш йолы сүңүшдимиз, эң элик Тогу балыкда сүңүшдимиз.

45. Күлтигин Азман акыг бинип, оплайу тегди, алты эриг санчды, сү тегисинте йитинч эриг кылычлады. экинти Кушлагакда эдиз бирле сүңүшдимиз. Күл тигин Аз йагызын бинип, оплайу тегди, бир эриг санчды санчды.

46. Токуз эриг эгире токыды, эдиз будун анта өлти, үчинч Бол...нда огуз бирле сүңүшдимиз. Күлтигин Азман акыг бинип, тегди, санчды, сүсин санчдымыз, илин алтымыз. төртинч Чуш башынта сүңүшдимиз, түрк

47. будун адак камаштды, йаблак болтачы эрти, оза келмис сүсин Күлтигин агытып, Тоңра бир огуш алпагу он эриг. Тоңа тигин йогынта эгирип өлүртимиз. Бисинч Эзгенти Калазда огуз бирле сүңүшдимиз. Күлтигин

48. Аз йагызын бинип тегди, эки эриг санчды, балыкка бармады. Ол сү анта өлти. Магы (я-да Амгы) Курган кышлап, языңа огузгару сү ташыкдымыз. Күлтигин эбиг башлайу кытымыз, огуз йагы ордуг басды. Күлтигин

49. өгзиз акын бинип, токуз эрин санчды, ордуг бирмеди, өгим катун улайу өглерим, экелерим, келиңүним, кунчуйларым бунча йеме тириги күң болтачы эрти, өлүги йуртда йолта йату калтачы эртигиз.

50. Күлтигин йок эрсер, коп өлтечи эртигиз! Иним Күлтигин кергек болты, өзим сакынтым, көрүр көзим көрмез тег, билир билигим билмез тег болты, өзим сакынтым, Өд таңры йасар, киси оглы коп өлгели төрүмис.

51. Анча сакынтым, көзде йаш келсер, эти да көнүлте сыгыт келсер, йантуру сакынтым, катыг ды сакынтым, эки шад улайу иниййгүним огланым беглерим

будуным көзи кашы йаблак болтачы тип, сакынтым. Йугчы, сыгытчы кытан, татабы, будун башлайу

52. Удар сеңүн келти, табгач каганта исейи Ликең келти, бир түмен агы, алтун, күмүш кергексиз келүрти. Түпут каганта Бөлөн келти. Курыйа күн батсыкдакы Согд, Берчекер, Букарак улыс будунта Нең Сеңүн огул таркан келти.

53. Он ок оглым түргис каганта Макрач тамгачы, Огуз Билге тамгачы келти, кыркыз каганта тардуш Ынанчу Чор келти, барк итгүчи, бедиз йаратыгма битиг таш итгүчи табгач каган чыканы Чаң сеңүн келти.

Күлтегин коййылка йити йегирмике учды, токузынч ай йети отузка йог эртуртимиз. Баркын, бедизин, битиг ташын бичин йылка йитинч ай йити отузка коп алкадымыз. Күлтегин өлип, кырк артукы йити йашың булыт (болты) таш...бунча бедизчиг тойгун элтебер келүр (р) ти.

Кичи язгы.

Терҗимеси:

1. Гөк дек гөкде доглан акыллы түрк каганы шу вагт мен ша болдум. Сөзүми соңуна ченли эшидиң, тертип боюнча мениң ызымда дуран огулларым, инилерим, гарындашларым, сагымда дуран халклар, тирелер, мениң билен союз болан беглер, везирлер улы гарындашлар, солумда дуран тарханлар, сердарлар (сиз) отуз...

2. Докуз огуз беглери, халкы бу сөзүми ягшыжа эшит, берк диңле. Илери Гүндогара ченли, сагдан Гүнорта ченли, аркадан Гүнбатара ченли, солдан Гүнорта ченли — шу чәк ичинде болан көп халк маңа табын болды, көп халкы гурдым, дүзетдим.

3. Өтүкен тайга юрдунда бозуклыкдан ары болан түрк каганы бар махалында, илде үнжи болмаз. Илери таран Шантуң дүзлүгине ченли, урушдым, денизэ ченли азажык етмэн галдым. Сагдан «Токуз эрсенге» ченли сөвешдим. Тибете азажык етмэн галдым. Йинжу дерясыны гечип ыза доландым.

4. Демиргапа ченли сөвешдим. Гайралыгына Йыр Байырку үлкесине ченли сөвешдим, шунча ерлере гошун йөретдим. Өтүкен йышда говы ил эеси ёк экен. Өтүкен ери тирелер бирлешигини дөредип болжак ер

экен. Бу ерде отурып табгач халкы билен дүзгүнлешдим.

5. Табгач халкы алтын, күмүш, спирт, йүпек нәче дийсең, чәксиз берйәр. Сөзи сүйжи (онуң). Гымматбаха затлары юмшак экен. Сүйжи сөзүне, гыммат баха затларына, иринип, энче узакдакы халклар онуң голайында ер, юрт эдинди, голайында гонуп, соңра пис затлары өврендилер.

6. Оңат, акыллы адамлары, говы алплары табгач халкы өз ёлундан аздырып, чыкарып билмеди. Түрклерден кәфирлери ялңышан болса-да, тутуш уруг, тирелер, хат-да гуда гарындашлар дөнмедилер. Оларың сүйжи сөзүне, гыммат-баха безег эсбапларына алданан махалында, сен түрк халкы көпчүликлейин гырылдың. Эй түрк халкы, хачанда, сениң бир бөлегиң: «Мен еке бир сагда, Чугай йышында отурмакчы дәл, эйсем, Тү дүзлүгинде хем отурмакчы» диенде.

7. ол ерде яман адамлар шейле өвредйәрлер: ким табгач халкындан узак дурса, оңа эрбет совгатлар, ким оңа якын дурса, оңа говы совгатлар (табгач) япар. Көп шейле өвредин дурмагы нетижесинде билимсиз адамлар бу сөзлере уюп, олара якын барды, шунуң нетижесинде көп адам өлди.

8. Ол юрда барсаң, сен түрк халкы өлерсиң. Өтүкенде отурып, аргыш йөрүтсең, гайгы-гамың болмаз. Өтүкен йышында отурсаң, эбеди тирелер бирлешигини гурап яшап билерсиң. Түрк халкы сен докмы, хормы, ачмы шу вагт ойланмаярсың. Бир дойсаң, соңрасыны ойламаярсың.

9. Шонуң ялы боланың үчин сени уландан каганы ве онуң сөзүни диңлемейәниң үчин, дүрли ерлере ыклап, говшадың, ардың. Ол ерде галанлар өли, дири дүрли юртларда ыклап йөрди. Таңрының буйругы билен хем өзүмиң багтым боланы үчин мен каган болдум.

10. Каган болуп хеләк болан халкы көп ёкары галдырдым. Гарып халкы бай этдим. Аз халкы көпелтдим. Мениң бу сөзүмде эгрилик бармы? Түрк беглери, халкы муны эшидиң. Түрк халкыны йыгнап, союз гурмак тәрини мунда чыздырдым. Ялңышып бөлеклере бөлүнәймегиңизиң мүмкинлигини ене бу ерде чыздырдым.

11. Дийжек сөзлемлериң барыны эбедилик / даша чыздырдым. Оңа середип, шу гүнки түрк халкы, бег-

лери сиз билиң. Көшге табын беглер сизиң ялңышмагыңыз мүмкиндир. Мен эбедилик даш дикдирдим. Табгач каганлыгындан чепер усса гетиртдим, оны чепер безетдим. Мениң сөзүми ол ёймады.

12. Табгач халкы каганың өз ички (хусусы) чепер уссасыны маңа гөндерди. Оңа айратын ымарат салдырдым. Онуң ичини, дашыны йөрите безетдим, даш гурдурдым. Көңүлдәки сөзүми... он ок халкы сен оглуңа татыңа етир, муны гөрүп билиң, эбедилик даш бина этдирдим.

13. Бу дуралга, эгер ол хәзире ченли ёл угрунда бир дуралга болса, мен шейле бир дуралга ерде шу эбедилик дашы бина этдирдим, ол даша яздырдым. Оңа бакып, шейле билиң. Ол даш... дым. Бу язгыны язан онуң егени Йолыг тегин...

Улы язгы

Терҗимеси:

1. Ёкарда гөк асман, ашакда боз ер дөрән махалында бу икисиниң арасында адам оглы дөреди. Адам оглуның үстүнде мениң өтен гарындашларым Бумын каган, Истеми каган болупдырлар. Болубан олар түрк халкының союзыны ве канунына дөретмиш ве тутмыш.

2. Дөрт тарапда көп ягы болупдыр. Гошун чекип дөрт тарапдакы көп халкы олар алыпдыр, оларда парахатлык дикелдипдир. Башлыларын башыны эгдирипдир, дизлилериң дизини эпдирипдир. Илери, Кадырган йышына ченли, гайрасы Демир гапыга ченли болан арада халкы гондурыпдыр.

3. Бу ики чәгиң арасында эссиз гөк түрк көп болупдыр. Олар акыллы каган экен, батыр каган экен. Гошун сердарлары дахы акыллы экен, батыр экен. Беглери, халкы дахы дүз болупдыр. Шонуң үчин көп вагтлар агзыбирликде асуда яшапдырлар. Агзыбир болуп, олар канун йөредипдирлер. Өзүнче дүнйәден өтүпдирлер.

4. Аглайжы, нала эдижи (ол каганларың өлүмине) өңи Гүндогар үлкесинден, Бөкли чөлүниң или, табгач, тибетлер, авар. Рум илинден, кыргыз, үчкурыган, отуз татар, кытай, татабы шунча халк гелип нала чекдилер, агладылар. Олар шейле шөхратлы каганлар болупдырлар.

5. Ондан соңра иниси каган болмуш. Оглы-да каган болупдыр. Ондан соңра иниси өтен гарындашлары кимин ишлемәндир. Оглы атасы кимин ил алып бармандыр. Булар билимсиз каганлар болупдырлар. Яман каганлар боланмышлар. Гошун сердарлары дахы билимсиз болупдыр, яман болупдыр.

6. Беглери, халкы эгри боланы үчин, табгач халкының яланчы, хилегәр боланы үчин, алдавчы боланы үчин, кичи-улы доганлары бири-бирине күшгүрдиги үчин, беглери ве халкы бири-бирине гаршы яраглан-дырып, өжүкдирени үчин, түрк халкы өзүниң гуран тирелер союзыны йитирди.

7. Өзлерине каган болуп дуран каганы йитирдилер. Бег, сөйгүли оглы (ягны түрк халкынын) гул, пәк, асыллы гызы гырнак болды. Түрк беглери түрк адыны атдылар. Табгач беглериниң атларыны эдинип, олар табгач каганына табын болдулар. Элли йыл зәхмедини, гүйжүни олара бердилер.

8. Илери, Гүндогарда тә Бөкли каганына ченли сөвеше-сөвеше бардылар. Гайрасы Демиргапа ченли сөвеше-сөвеше бардылар. Табгач каганына өзлериниң илини, төрүни бердилер.

9. Бүтин түрк халкы шейле диймиш: илли халкдым, илим инди ханы? Киме ил газанар мен? Каганлы халкдым, каганым ханы? Хайсы кагана зәхмедими, гүйжүми берер мен? Шейле дийип, тангач каганына ягы болупдырлар.

10. Ягы болуп нәме эдерини, дөредерини билмән ол (түрк халкы) ене-де табгача табын болды. Өзүниң мунча зәхмедини, гүйжүниң хат-да азажыгыны хем бермек хакында ойланмаян түрк халкы (бу болуш билен) өлерин, неслими түкедерин диер экен. Ол ёклуга тарап гидер экен. Гөкде түрк таңрысы, түрк мукаддес ери, сувы шейле диймиш.

11. Түрк халкы ёк болмасын, дийип, халк болуп галсын, дийип, атам Илтериш каганы, энем Илбилге хатуны таңры гөк депесинде саклап, ёкары гөтерипдир. Мениң агам каган ишрәми ... р билен аяга галыпдыр ар-

12. Түрк юрдундан дашарда йөрендигини эшидип, шәхердәкилер дагыдылар, дагдакылар индилер. Олар йыгнаның етмиш эр болмуш. Таңры гүйч берени үчин, атам каганың гошуны мөжек ялы экен, ягысы гоюн ялы экен. Илери, гайра гошун чекип, ол адамлара йыгнады, олары аяга галдырды.

13. Хеммеси еди йүз эр болмуш. Еди йүз эр болуп, илини йитирен, каганыны йитирен, гырнак ве гул болан халкы, түрк дүзгүнини йитирен халкы улы атам дүзгүнлериче яңадан яратмыш. Төлис ве тардуш халкыны дүзгүне салмыш.

14. Ябгу, шад диен титуллары шол вагтда чыкарыпдыр. Сагда оңа табгач халкы ягы болупдыр, солда Боз каганың токуз огуз халкы ягы болупдыр. Гыргыз, курыган, отуз татар, хытай, татабы — шуларың хеммеси оңа ягы болупдырлар. Мениң атам каган шонча...

15. Ол кырк еди йола йөриш этмиш, йигрими гезек сөвеш эдипдир. Таңрының кереми билен иллини илсиз эдипдир, каганлыны кагансыз эдипдир, ягылары ярашдырыпдыр, дызлыны чөкерипдир, башлының башыны эгдирипдир. Атам каган шейлеликде ил, дөвлет газанып, учупдыр (өлүпдир).

16. Атам каганың башужунда балбалыны тикдилер. Хөкимиет башында мениң дайым отурды. Мениң дайым каган болуп, халкыны говы идетди, ёкары галдырды, гарыбыны бай этди, азыны көп этди.

17. Дайым каган болуп отуран вагтында, өзүм тардуш халкына везирдим. Дайым каган биле илери Яшыл үгүзе, Шантун дүзлүгине ченли гошун узатдык. Көгмен ашып гыргыз ерине ченли гошун узатдык.

18. Барчасы отуз бәш гезек гошун узатдым, иллини илсиз этдик, каганлыны кагансыз этдик, дызлыны чөкердик, башлының башыны эгдирдик. Түргеш каганы өз түркүмизди, өз халкмызданды.

19. Дүшүнмейәнлиги үчин, бизе боюн эгмәни үчин бу каган өлди. Сердарлары ве беглери-де өлди. Он ок халкы гөрги гөрди. Бизиң әтеплеримизиң ери, сувы эесиз галмасын, дийип, аз халкыны идедип, ярадып...

20. Барс бег диен бири барды. Бу ерде оңа каган титулыны бердик. Кичи бажымызы оңа аяллыга бердик. Онуң өзи яңылды, язды. Шонуң үчин ол каган (Барс бег) өлди, ягы өлдүрилди. Онуң халкы гул ве гырнак болды. Көгмен ери эесиз сувы эесиз галмасын гырнак болды. Көгмен ери эесиз сувы эесиз галмасын диййп, азажык болан гыргыз халкыны дүзгүне салмак үчин, гелдик, сөвешдик, илини ене өзүне гайтарып бердик (гыргыз ерини басып аланымыздан соң).

21. Илерлигине Кадырган йышыны ашып, көп халк гондурдык, көп дүзгүн гириздик. Арка таранда Кеңгү Тармана ченли көп түрк халкыны гондурдык, анча дүзгүн гириздик. Шол вагтлар бизиң гулларымыз гул эелери болды, гырнакларымыз гырнак эелери, ини агасы танамаз эрди оглы какасыны танамаз эрди.

22. Анча казганмыс итмис илимиз төрүмиз эрти. Түрк огуз беглери будун эсидиң.

22. Газанан беркарар эден илимиз төрүмиз шунуң ялыды. Түрк огуз беглери халкы эшидиң, бейик гөк асман басаймаса, ашакда ер ярылаймаса, түрк халкының илини, дөвлетини, дүзгүнини ким ёк эдип билерди? Түрк халкы өкүн.

23. Табын боланлыгың үчин, сени иделен акыллы билимли каганыңа ве бар болан ягшы илиңе яңылып өзүң өзүне яманлык этдиң. Нireден яраглы гелип сени даргатды? (Бир ерден яраглы адамлар гелип сени алып гитди? (Бир ерден найзалы адамлар гелип сени даргатдымы нәме?). Нireден найзалы гелип сени сүрүп сүрүп алып гитдими нәме?). Мукаддес Өтүкен йышындан эй халк сен өзүң гитдиң!

24. Илери бардың, гайра бардың, ине баран ериңде саңа чем гелен эйгилик: ганың сув ялы акды, сүңкүң даг ялы болуп ятды. Бег уры оглуң бул болды, сайры гыз огланың гырнак болды. Сениң дүшүнжесизлигиң үчин, сениң ярамазлыгың үчин дайым каган учуп гитди (өлди).

25. Дайым каганың хорматына онуң башужунда гыргыз ханының хейкелини балбал эдип дикдим. (Шондан соң) түрк халкының ады, гүйжи ёк болмасын дийип, атам каганы, эжем катыны (таңры) йүкселтмиш ве дөвлет ве хөкүмет берйән таңры түрк халкының ады, гүжи ёк болмасын дийип, мени каган этди.

26. Мен хайсы-да болса бир бай халка каган болмадым. Ичи ашсыз, дашы донсуз, изык ве гарып халкың үстүнде каган болуп отурдым. Әтеплеримиң газанан халкың, адыны, гүйжүни йитирмезлик барада иним Күлтегин билен гүрлешдик. Түрк халкы үчин гиже укламадым, гүндиз отурмадым.

27. Иним Күлтегин ене ики саны шад билен бирликде өлүп, йитип көп юртлары алдык. Шонча алан юртларымызда халклары от, сув билен гырмадым. Мен (өзүм каган боланымда).

28. Дүрли ере чашан халк өлүп, йитип, ялап, аяк ялаң ене бизе гайдып гелди. Халкы йүкселдейин ёкары гөтерейин дийип, мен сола огуз халкына тарап, илери кытан ве татабы халкына тарап, сага табга-

ча тарап улы гошун чекип йигрими гезек сөвешдим.

29. Ондан соңра таңрының ялкамагы билен, өзүмиң багтымың бар боланы үчин, несибәм бар боланы үчин, өлүп барян халкы янадан аяга галдырдым. Ялаңач халкы донлы, гарып халкы бай кылдым, аз халкы көп кылдым. Тирелер бирлешигине вепалы болан иллере ягшылык этдим.

30. Дөрт тарапдакы халкы ярашдырдым, ягысыз кылдым, оларың хеммеси табын болды. Ишини, гүйжүни сарп эдип, мунча юрт дөвлет газанып иним Күлтегин өз ажалына өлди. Мениң какам каган өлен махалында иним Күлтегин еди яшында галды.

31. Умай ялы эжем — хатуның багтына иним Күлтегин он яшында әр лакымыны алды. Йигрими алты яшында атам каганың илин, төрүсини шейле газанды. Согдагың алты үлкесине гошун чекдик, ушатдык. Табгач Өңтутук элли мүңлүк гошуны билен сөвешдик.

32. Күлтегин пыяда душмана топулды. Өңтутугы әхли янындакылар билен ярагы билен есир тутды. Ярагы билен оны каган өңүне гетирди. Ол гошуны ол ерде ёк этдик. Отуз бир яшда Чача Сөгүн билен сөвешдик. Биринжи гезек Тадыкан Чоруң боз атына мүнүп, хүжүме гечди. Ол ат ол ерде өлди.

33. Икинжи гезек Ышбара Ямтарың боз атына мүнүп, душмана хүжүме гечди, ол ат ол ерде өлди. Үчүнжи гезек Йегин Силик бегиң эерленен дор атыны мүнүп, депди. Ол ат ол ерде өлди. Онуң совудына, донуна йүзден артык ок дегди. Эмма онуң мис товулгалы башына бирже ок хем дегмеди.

34. Онуң топлумыны түрк беглери сиз көп ягшы билйәрсиңиз. Ол гошуны ол ерде ёк этдик. Мундан соңра, Байрыку ве Улуг Иркин тирелери бизе ягы болдулар. Оны даргадып, Түрги яргун көлүнде ушатдык. Улуг Иркин азажык сөвешижилери билен гачды.

35. Шол вагтда Күлтегиниң отуз алты яшы барды. Биз гыргыз тарапа гошун чекдик. Найза бой галың гарың үстүнден гечип, Көгмен йышына чыкып, гыргыз халкының үстүне укуда махалында чоздук. Сунга йышында оларың каганы билен сөвешдик. Күлтегин Байыркуның ак атыны мүнүп, душманың үстүне депди.

36. Бир сөвешижини ол ок билен урды, ики сөвешижини ызлы-ызына найзалады. Ол топуланда Байыркуның ак атын хеләк этди, онуң билини омурды. Гыргыз каганыны өлдүрдик, илини алдык. Шол йылда Алтын йыша чыкып түргешлере тарап уградык.

37. Иртиш дерясыны гечип, йөредик. Түргеш халкының укудака үстүни басдык. Түргеш каганының гошуны Болчу диен ерде от ве ел ялы болуп гелди. Сөвешдик. Күлтегин Башгуның боз атыны мүнүп депди. Башгуның боз...

38. Икисини өзи алдырды. Ондан соң, ене сөвеше гирип, түргеш каганының сердарыны ве аз халкының тутугыны өз эли билен тутды. Каганыны ол ерде өлдүрдик илини алдык. Түргешиң йөнекей халкы бизе боюн болды. Ол халкы Табарда гондурдык.

39. Ене йөрүш эдип, согдак халкыны дүзгүне салмак үчин Йинжүв дерясыны гечип, Темиргапыга ченли гошун чекдик. Ондан соңра түргеш гарамаяк халкы ягы болды. Олар кеңереслер үстүне бардылар. Бизиң гошунымызың атлары хор, азуклары ёкды. Яман адамлар.

40. Алп сөвешижилер бизиң үстүмизе хүжүм эдипди. Биз бейле ягдая өкүнип, Күлтегини бир аз сөвешижи билен душманы ковмага ибердик. Күлтегин душманың ызындан етип, бейик сөвеш гурды. Ол алп Салчының ак атыны мүнүп депди. Түргешиң гарамаяк халкындан көп гырдык ве олары табын кылдык.

41. Ене йөрүш эдип, Кушу түтүк билен сөвешип, онуң көп сөвешижилерини өлдүрип, өйүни, эмлэгини зат галдырман, олжалап алып гелди. Күлтегин отуз еди яшындака, азат не өзбашдак боланлары үчин, карлук халкы ягы болды. Тамаг диен мукаддес еринде сөвешдик.

42. Ол сөренде Күлтегин отуз яшындады. Алп Шалчының ак атыны мүнүп депди. Ики угшужыны ызы-ызына санчды. Карлукдан көп адамы өлдүрдик, ерини-юрдуны алдык. Аз халкы бизе ягы болды. Гара көлде сөвешдик. Күлтегиниң кырк яшы барды.

43. Алп Шалчының ак атыны мүнүп, душмана депди. Азларың элтеберини есир тутды. Аз халкы ол ерде ёк болды. Дайым каганың дөвлети товшан махалында, халк ичинде душманчылык дөрән махалында изгил халкы билен сөвешдик, Күлтегин алп Шалчының ак атыны мүнүп,

44. хүжүм эдип депди. Ол ат анда өлди. Изгил

халкы өлди. Токуз огуз халкы өз халкым иди. Гөк ве ер булагайлыга учраны үчин, ол бизе яғы болды. Бир йылда бәш гезек сөвешдик. Биринжи гезек биз Тогк шәхеринин янында сөвешдик.

45. Күлтегин Азманың ак атыны мүнүп хүжүм этди. Алты әри санчды. Единжисини болса гошунлар гарышып сөвешенде гылычлап өлдүрди. Икинжи гезек Кушлагак диен ерде эдизлер билен сөвешдик. Күлтегин өз дор атыны мүнүп, мейдана депди, бир әри санчды.

46. Докуз әри габава салып өлдүрди. Эдиз халкы ол ерде хеләк болды. Үчүнжи гезек Бол янында огуз билен сөвешдик. Күлтегин Азман ак атыны мүнүп депди, санчды. Гошуныны санчдык, илини алдык. Дөрдүнжи гезек Чуш башында сөвешдик.

47. Түрк халкының аягы ядады, яман хала дүшер болды. Душманың өң гелип, позиция эелән гошуныны Күлтегин даргадандан соңра, Тонатегин жайланарда габава салып, Тоңра тиресиниң он адамысыны гырдык. Бәшинжи гезек Эзгенти Кадазда огузлар билен сөвешдик.

48. Күлтегин аз гыр атыны мүнүп депди. Ики әри санчды. Шәхере бармады. Ол гошун ол ерде өлди. Магы галасында гышлап, язын огуза тарап гошун чекди. Беглере баш эдип Күлтегини ибердик. Бизе яғы болан огузлар бизиң ордамызың үстүне чозды.

49. Күлтегин өксүзиң ак атыны атланып, докуз уршужыны санчды, гошуны бермеди. Мениң эжем-хатун өвей эжелерим, улы гарындашларым, доганларым, тиредешлерим, аялларым сиз хер нәче босаңыз-да дирилериңиз гул болдажыдыңыз, өлүлериңиз ёл үстүнде чашып галдажыдыңыз.

50. Күлтегин болмаса барчаңыз өлдежидиңиз. Иним Күлтегин өлди. Өзүм гынандым. Гөрер гөзүм гөрмез, билижи билмим билмез болды. Өзүм сагындым. Вагты таңры ясар, биз адам оглы өлдежи биз.

51. Энче сагындым. Гөзден яш гелен махалында, көңүлден нала чыкан махалында ене сагындым. Гаты сагындым. Хер ики шадың, онуң ызындакы иниң, егенимиң, огланымың, беглеримиң халкымың, гөзи, гашы агламакдан әрбет болар дийип, көп гайгыландым. Аглайжылар, нала чекижилер хөкмүнде хытай, татабы, хәлклары ёлбашчылыгы астында.

52. Удар Сеңүн гелдилер. Табгач каганындан Исьи

ве Ликең гелди. Он мүң гымматбаха, даш, хасапсыз алтын-күмүш гетирдилер. Тибет каганындан Бөлен гелди. Арка тарапдан, Гүнбатар үлкелеринден: согд, берчеке кер (парслар) Бухар халкларындан — Нек-Сеңүн ве Огул Тархан гелди.

53. Он ок халкындан, түргеш каганы болан оглумдан, Макрач, мөхүрчи, Огуз Билге мөхүрчи, Гыргыз ханындан Чур Тардуш, Ынанчу гелдилер. Храм ымаратыны салдылар ве язгысы болан безегли дашлары бежерижилер хөкмүнде табгач каганының эмелдарлары гелдилер.

54. Күлтегин гоюн йылында, он единжи гүнде өлди, докузынжы айда, йигрими единжи гүнде биз оны жайладык. Онуң мазарының үстүнде ядыгәрлик ымарат, язгысы болан габыр дашыны дикдик. Булары биз бижин йылы, единжи ай, йигрими единжи гүн бина этдик. Күлтегин өлен махалында онуң кырк еди яшы барды. Даш ве энче уссалары элтеберлер ве тойгунлар гетирдилер.

Күлтегин хорматына багышланан кичи язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манысы

1 3

1. Таңры—гөк. 2. Билге—акыллы. 3. Өдке—вагт. 4. Олур—отурмак, яшамак, шалык эдип отурмак. 5. Саб—сөз. 6. Түкетп соңуна ченли. 7. Улайу—ардымдан. 8. Ини, йигүн—кичи гарындашлар. 9. Огуш—гарындаш, тире, тиредеш. 10. Ырая—[illegible]. 11. Таркат—чин, титул. 12. Буйрук—сердар, харбы дереже. 13 Бирне—сола, бәрик (гүнорта). 14. Шад везир. 15. Апа—улы яшлы гарындашлар. 16. Элгү—ягшы. Катыгда.—берк. 18. Илгерү—өңе. 19. Күн токсык—гүндогар. 20. Биргерү—сагдан. 21. Күн ортусынару—гүнорта. 22. Курыгару—ыза. 23. Анта—шол ерде. 24. Ичреки—ичинде. 25. Көрүр—бакын, табын. 26. —Эмти—инди, хәзир. 27. Анык бозуклык. 28. Йыш—токайлы, даглык ер. Өтүкен—огузларың отуран ве яшан ерлериниң ады. 30. Язы—дүзлүк ер, дүз. 31. Теги—ченли. 32. Сүледим—сөвешдим. Талуй—океан, деңиз. 33. Кичик. тегмедим. —азажык етмән галдым. 34. Түнут—тибет. 35. Үгүз—дерья. 36. Кече—гечип.

4—6

Йыргару—гайра тарапа. 2. Йыр Байырку—үлке ады. 3. Йиг—говы, ягшы. 4. Иди—эс, хожайын. 5. Эрмис—эрмиш, экен. 6. Ил тутсык — бирлешмек. 7. Түзелдим—гатнашыклары дүзелтдим. 8. Иситги спирт. 9. Кутай—йүпек. 10. Агы—гыммат—баха эсбаплар, хазна. 11. Йагуш—якынлашдырмак. 12. Йагру—голай, 13. Қисре—соңра. 14. Ойур - уймак. 15. Қиси—киши. 16. Йорыт—йөрүтмек, гидермек. 17. Огуш—тире, уруг, гарындаш. 18. Бисүгуда, гайын. 19. Қыд—дегмек душман болмак. 20. Артуруп—алданып. 21. Үкүс—көп. 22. Үлүг, үлес—бөлек 23. Ти - диймек, айтмак. 24. Бирие—гүнорта сары.

7—9

1. Бошгур — өвретмек, гулагына чавуш чакмак. 2. Йаблак—пис, эрбет, ярамаз. 3. Аркыш—кервен, 4.Ысар—гөндерсе. 5.Нең—зат, несне, немерсе. 6.Арык—хор. 7. Ок, ук—шу вагт, шонда догрудан хем. 8. Ачсык—ач. 9. Тосык—док. 10. О—ойланмак. 11. Омаз сен, өмез сен—ойланмаз сен. 12. Антагынын үчүң——шейле боланың үчин. 13. Игит, игид—бейгелтмек. йүкселтмек, ёкары галдырмак. 14. Сайу—хер, ер сайу—хер ере, дүрли ерлере. 15. Алкын—говшамак, азалмак. 16. Арыл—ёрулмак. хорланмак. 17. Йарылка—Рехимли болмак. 18. Ыд гөндермек, ибермек.

10—13

1. Чугай—гарып, ёксул. 2. Үкүш—көп. 3. Игид—эгри. 4. Тирип—йыгнап. 5. Бунта—мунда. 6. Ил тутсык—союз дөретмек. 7. Уртым газдырдым, яздырдым. 8. Бенгүв таш—эбедилик даш, ядыгәрлик. 9. Неңең—нәче, вохили. 10. Амты—шу вагтки, шу вагт. 11. Бөд—тагт. 12. Көрүгме—гарашлы, гарашма. 13. Токыт—гурдурмак. 14. Бедизчи чепер усса. 15. Келүртим — гетиртдим. 16. Бедизтим—чепер безетдим. 17. Сыймады—ёймады. 18. Адынчыг—айры. 19. Битиг—язгы. 20. Аты—еген. 21. Азу—я-да.

Күлтегин хорматына багышланан улы язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манысы

1—3

1. Үзе ёкарда. 2. Йагыз—түм, боз, 3. Қылыңтукда—ясаланда. 4. Икин эраа—икисиниң арасында. 5. Қиси—киши. 6. Эчи—гарындаш. 7. Төрүв—канун, хәкимиет. 8. Булун—таран, бурч. 9. Баз—ярашык, дынчлык. 10. Йүкүнтүр эгдирмек. 11. Көкүр—эндирмек. 12. Қирү—арда, арка, ыза. 13. Анча—шейле, шол тәрде, көп. 14. Йеме—ене, дахы. 15. Түз—догры, дүз. 16. Эринч—экен, мүмкин, дынч, асуда. 17. Қергек болмыс—өлмүш.

4—6

1. Йугчы—аглайжы. 2. Сыгытчы—сес эдип аглайжы. 3. Апар—авар. (авар халкы). 4. Пурум—Рум. 5. Қырк аз—гыргыз. 6. Күлиг—шөхратлы. 7. Кыл—этмек. 8. Түзсиз—эгри. 9. Теблигин күрлиг—яланчы, хилегәр. 10. Армакчы алдавчы. 11. Киңшүр—күшгүрмек. 12. Йоңшур—ярагландырмак, өжүкдирмек. 13. Ычгыну—йитирмек.

7—9

1. Уры—сөйгүли. 2. Силик—асыллы, арасса. 3. Күн гырнак. 4. Қамуг—хемме 5. Исиг—ишини, зәхмедини. 6. Будун—халк. 7. Ыты—йитирди. 8. Темир капы—ер ады (Дербент болмагы мүмкин). 9. Табгач—хытай.

10—12

1. Ум—умыт. 2. Ичикмис—боюн болмуш, гол астына гечмиш. 3. Түк—түй. 4. Сакын ойланмак. 5. Урусырат—несли гутармак. 6. Йокаду—ёклуга. 7. Ыдук—мукаддес. 8. Суб—сув. 9. Қаң—ата, кака. дәде. 10. Өг—эне. Ташыкмыс—баш гөтермиш, аяга галмыш. 12. Балык шәхер. 13. Болчун—болсун.

13—15

1. Илсиремис, кагансырамыс—илини, каганыгы йи-

тирен. 2. Күңедмис—гырнак болан. 3. Куладмыс—гул болан. 4. Ычгынмыс—йитирен, бакна болан. 5. Бошгур—өвретмек. 6. Йабгут—улы титул, лакам. 7. Йолы—гезек. 8. Сүңүс, сүңүш сөвеш.

16—18

1. Балбал—хейкел, статуя. 2. Йинче—говы, ягшы. 3. Игити, бейгелтди, беследи. 4. Чыгай—гарып, ёксул. 5. Баз тире, халк ады. 6.. Тардуш—халк, тире ады. 7 .Шантун язы —Шантун дүзлүги. 8. Сөкүрт—чөкермек. 9. Тизлиги дызлыны, ягны бойны ёгыны. 10. Түркис —түргиш—халк, тире ады. 11. Сүле—сөвешмек. 12. Көгмен—даглык ер ады.

19—21

1. Билмедүгин үчин—билмейәнлигиң үчин. 2. Болмазун тийин—болмасын дийип. 3. Барс - хас ат. 4. Яңлук—ялңыш. 5. Сиңли—бажы. 6. Кеңү —Тарман—ер ады. 7. Кунчуй хатун, ёкары, хәким гатлакдан болан аял. Кичи бажы. 8. Өд—вагт, замана дөвүр.

22—24

1. Асра—ашакда. 2. Телиме ярылмак. 3. Арта—заяланмак, әрбетлешмек, хеләк болмак, вейран болмак чүйремек. 4. Йарылмак—яраглы. 5. Сүңүглиг—найзалы, сүңңүли. 6. Уры—эркек гөбекли. 7. Силик—арасса, ары. 9. Кентүв—өз. 9. Йаблак—яман. 10. Кигүр—элтмек, ичери гиризмек. 11. Уча барды өлди. 12. Барыгма бардык—бардык.

25—27

Өге—эже. 2. Көтүрмис—ёкары галдырмыш, бейгелтмиш. 3. Нең—зат, песне, персе. 4. Йылсыг—бай. 5. Йабыз—бичәре. 6. Удымадым—укламадым. 7. Ичре — ичи, ичи боюнча. 8. Ташра—дашы, дашы боюнча. 9. Олурмадым—дынч алып отурмадым.

28—30

1. Йадагын — пыяда. 2. Йалаңын—ялаңач, чыплак. 3. Анта кисре—ондан соңра. 4. Тапа - тарапа, яна. 5.

Үлүг—пай-несибе. 6. Кут—багт. 7. Баз кылдым—ярашдырдым.

31—33

1. Йадагын—пыяда. 2. Оплайу—топулып. 3 .Умай —аял худай 4. Чуб үлке, область. 5. Буз—ушатмак, вейран этмек. 6. Анчулады—өңүне гетирди. 7. Эң илки—биринжи гезек. 8. Кедимлиг—эерленен. 9. Йарак—совут. 10. Йолма—дон. 11. Йиз, йез—сары мис. 12. Йорчу—сердар, ёл гөркезижи.

34—36

1. Тег—топулмак. 2. Йоккышдымыз—ёк этмек. 3. Йай—үркүзмек, даргатмак. 4. Тез—гачмак. 5. Сүңүг батымы—найза бойы, найза чүмер дережеде. 6. Тог—ёкары галмак. 7. У—Уйкы. 8. Адгыр—ат, айгыр. 9. Иду соңра. ызлы—ызына. 10. Удлык—уйлук. 11. Түргис, түргиш—тире, халк ады.

37—39

1. Бора—гүйчли, ел, тупан. 2. Алтызды—алдырды, гидерди. 3. Аз—халк, тире ады. 4.Тутук—үлке, область, хәким. 5. Ичик—боюн 'болмак. 6. Турук - хор. 7. Согдак—согдлар. Эртис үгүзиг—Иртиш дерясыны. 9. Сүв—гошун. 10. Кеңерсе— ер ады.

40—42

1. Ирте—гөзлемек, ызарламак, агтармак. 2. Эб—өй. 3. Барым эмләк. 4. Эрикли—азат, эркин. 5. Кушу Тутук—хас ат. 6. Әр—уршужы, эсгер. 7. Тамаг Ыдук—мукаддес дамак, ер ады. 8. Карлук—халк, тире ады, түрки халкларының бир тиреси.

43—45

1. Акын—ак атыны. 2. Элтебер—гошун сердарының титулы, лакамы. 3. Камашыг—говшак. 4. Кег, кек—душманлык, өч. 5. Изгил—халк ады. 6. Тогубалык—шәхер ады. 7. Балык—шәхер. 8. Булгак—буланык. Азман—ат ады. 9. Сүв тегисинде—гошун сөвешинде.

10. Экинти—икинжи гезек. 11. Кушлагак ер ады. 12. Эдиз—халк ады. 13. Йагыз—бу ерде боз ат манысында.

46—48

1. Токы—ёк этмек. 2. Эдиз—халк ады. 3. Қамашыт—ёрулмак, ґовшамак. 4. Оза—озал. 5. Агыт—даргатмак. 6. Алпагу—батыр. 7. Тоңра—тире ады. 8. Тоңа тегин—адам ады. 9. Йогын—өлинин гөммек, жайламак дəби. 10. Йазыңа—язына. 11. Кытымыз—ибердик. 12. Бас хүжүм этмек, чөзмек.

49—51

1. Өгиз—хас ат. 2. Орду—гошун, армия. 3. Келиңүң—гелин. 4. Билиг—билим. 5. Йасар—бежермек. 6. Сакын—яс тутмак. 7. Катыгды—гаты. 8. Улайу-ызысүре. 9. Янтуру—яңадан. 10. Татабы—халк, юрт ады. 11. Кергек болды—өлди, ягны худая герек болды. (дини дүшүнже).

52—54

1. Бир түмен —он мүң. 2. Агы—гымматбаха даш. хазна, байлык. 3. Кергексиз-сансыз, хасапсыз. 4. Тамгачы—мөхүрчи. 5. Чыкан—лакам, титул. 6. Йог эртүр—гөммек, жайламак. 7. Алка—багышламак. 8. Тогун—титул. 9. Бичин, бижин—маймын. 10. Он ок — тире, халк ады. 11. Берчекер—халк, тире ады. 12. Таркан титул, тархан. 13. Нең Сегүн—хас ат. Букарак—область ады, Бухара. 15. Ынанчу Чур — адам ады, хас ат. 16. Удар Сеңүн—адам ады. 17. Исьи ве Ликең—адам атлары. 18. Бөлен—адам ады. 19. Қон—гоюн. 27. Барк—ымарат, көшк, там. 21. Битиг—язгы.

Билге каган (ханмогилян) хорматына язгы

Догры язувы

1. Таңры тег таңрыда йаратмыш түрк билге каган сабым. Каңым түрк билге... анта амты.л... аты сыр, токуз огуз йидишикер, күлиг беглери будуны.

2. Түрк таңры.. үзе каган олуртым. Олуртыкыма өлтечиче сакыныгма түрк беглер будун өгирип, себинип токтамыс көзи йокару көрти. Бедке өзүм олурып, бунча агыр төрүг төрт булундакы будунга итдим.

24. Үзе көк таңры йети йегирми йашыма танут тапа сүледим. Танут будуныг буздым. оглын, йотазын йылкысын барымын анта алтым. Секиз йегирми йашыма.

25. Алты чуб согдак тапа сүледим. Будуныг анта буздым. Табгач он тутук бест түмен сү келти. Ыдук башда сүңүгдим. Ол сүг анта йоккыштым. Йегирми йашыма басмыл ыдыкут огушым будун эрти. Аркыш ыдмас, тийин, сүледим к....т ичгертим калын...эбру келүртим. Эки отуз йашыма табгач тапа сүледим.

26. Чача сеңүн секиз түмен бирле сүңүсдим. Сүсин анта өлүртим. Алты отуз йашыма чик будун, кырк аз бирле йагы болты. Кем кече чик тапа сүледим. Өрпенде сүңүшдим, сүсин санчдым. Аз будуныг йети отуз йашыма кырк аз тапа сүледим. Сүңүг батыма карыг секшен.

27. Көгмен йышыг тога йорып, кырк аз будуныг уда басдым. Каганын бирле Соңа йышда сүңүсдим. Каганын өлүртим, илин анта алтым. Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг аша Эртис үгүзиг кече йорыдым Түргис будуныг уда басдым. Түргис каган сүси отча борача келти.

28. Болчуда сүңүсдимиз. Каганын, йабгусын, шадын анта өлүртим. Отуз йашыма Бес балык тапа сүледим, алты йолы сүңүшдим... Сүсин коп өлүртим. Бес балык ичреки не кишин этин... тегдүк йок үчүн Киси балыкда маңа уккалы келди Бес балык аны үчүн оздь. Отуз артукы.

29. бир йашыма карлук будун бунсыз эрүбер барур эрикли йагы болты. Тамаг ыдук башда сүңүшдим. Карлук будуныг өлүртим, анта алтым...йашыма карлук дул карлук будун тир... санчдым өлүртим...Токуз огуз мениң будуным эрти. Таңры йер болакын үчүн өтиш.

30. Күни тегдүк үчин йагы болты. Бир йылка төрт йолы сүңүшдим. Эң илки Тогу балыкда сүңүшдим. Тогла үгүзиг йүзти кечип сүси... Экинти анта Аргуда сүңүшдим. Сүсин санчдым, илин алтым. Үчинч Чуш башында сүңүшдим, түрк будун адак камаштды йаблак.

31. Болтачы эрти. Оза йана келигме сүсин агытдым, Үкүш өлтечи анта тирилти. Анта Тоңра йылпагуты бир угушыг. Тоңа тигин йогында эгере токыдым.

Төртинч Эзгенти Кадазда сүңүшдим, сүсин анта санчдым, йабрытдым... ....барм ...кырк йашыма. Магы корган кышладукта йут болты.

32. Йазына огуз тапа сүледим. Илки сү ташыкмыш эрти, экин сү эбде эрти. Үч огуз сүси баса келти. Йадагы йабсыз болты, тип алгалы келти. Сыңар сүси эбиг баркыг йулгалы барды, сыңар сүси сүңүшгели келти, биз аз эртимиз, йабыз эртимиз. Огуз...т. йаг...күч биртүк үчүн анта санчдым.

33. Йандым. Таңры йарылкадук үчүн мен казгантык үчүн түрк будун казганмыш эринч. Мен инилики бунча башлайу казганмасар, түрк будун өлтечи эрти, йок болтачы эрти. Түрк беглер, будун анча сакынын! Анча билиң! Огуз будун...д....ыдмайын тийн сүледим.

34. Эбин баркын буздым. Огуз будун токуз татар бирле тирилип келти. Агуда эки улуг сүңүш сүңүшдим. Сүсин буздым, элин анта алтым. Анча казганып, ..таңры йарылкадук үчүн өзүм отуз артукы үч йашыма ук эрти. Өдсег өтүлег күч.

35. Игидмиш каганы йаңылты. Үзе таңры, ыдук йер суб асра каган куты тапламады эринч, токуз огуз будун йерин субин ыдып табгачгару барды. Табгач...будун...йерде келти. Игидейин тийин.... сакынып будуныг.

36. Йазыклат...бирийе табгачда аты күси йок болты. Бу йерде маңа кур болты. Мен өзим каган олуртукым үчүн түрк будуныг...лыкмадым, ...ыш....илиг төрүг йегеди казгантым... ыд ...тирилип й.

37. Анта сүңүшдим, сүсин санчдым ичикигме ичикди, Будун болты, өлүгме өлти. Селең коды йорыпан каратын Кыстылата эбин, баркын анта. буздым.... Йышка агды. Уйгур элтебер, йүзче эрин» илгерү тезип барды.

38. Түрк будун ач эрти, ол йылкыг алып игитдим. Отуз артукы төрт йашыма огуз тезип табгачка кирти. Өкүнип сүледим, сукын... оглын, йотазын анта алтым, эки элтеберлик будун...

39. татабы будун табгачка көрти. Йалабачы, эдгү сабы өтүги келмез тийин сүледим. Будуныг, анта буздым. Йылкысын....б...сүси тирилип келти. Кадыркан йышда кон...

40...гакыңа йеринерү субыңару конты. Бирийе карлук будун тапа сүле тип тудун Йамтарыг ыттым. Барды...Элтебер йок болмыш иниси бир кург...

41...аркышы келмеди, аны анытайын тип сүледим. Коргу эки үч кисилигин тезип барды. Кара будун каганым келти тип өгди...ка ат биртим кичиг атлыг...

42. Табгач атлыг сүси бир түмен артукы йети бүң сүг илки күн өлүртим. Йадаг сүсин экинти күн коп өлүртим тирилип барды.

2....йолы сүледим. Отуз артукы секиз йашыма Кышын кытай тапа сүледим, отуз артукы токуз йашыма йазын татабы тапа сүледим,

3. Мен... өлүртим оглын, йотазын, йылкысын барымын. ..ре күнчү ...кы ...кы..

4. Бу... йотазын йок кылтым....

5. Йор....

6. Сүңүшдим... үчүн

7. Бертим алп эрин өлүрип балбал кылу бертим. Элиг йашыма татабы будун кытанда адакыг...к... Түңкер тагка...

8. Куг сеңүн башаду төрт түмен сү келти, Түңкер тагда тегип токыдым, үч түмен сүг өлүртим, бир түмен рсер... үктим, татабы...

9. Өлүрти, улуг оглым агрып ёк болча. Куг сеңүниг балбал тике биртим. Мен токуз йигирми йыл каган олуртым, ил тутдым, отуз артукы бир.

10. Түркме будунима, йегин анча казгану биртим. Бунча казганып каңым каган ыт йыл оныч ай алты отузка уча барды. Лагзын йыл бесинч ай йити отузка йог эртүрдим, Букаг тутук...

11. Маңа Лисун Тай сеңүн башаду бис йүз эрен келти. Коклыг у... алтун күмүс кергексиз келүрти йог йыпарыг келүрип тике бирти. Чынтан ыгач келүрип өз йараш...

12. Бунча будун сачын кулкакын йаңакын бычды. Эдгү өзлек атын кара кисин гөк тейиңин сансыз келүрип коң котты.

13. Таңры тег таңры йаратмыш түрк билге... сабым: каңым түрк билге каган олуртукында түрк амты беглер...кесре тардуш беглер, Колы Чор башлайу улайу шадапыт беглер, өңре төлес беглер, апа таркан...

14. Башлайу улайу шадапыт беглери бу...Таман Таркан, Тоньюкук Бойла бага Таркан улайу буйрук ....ич буйрукы бег Күл иркин башлайу уулайу буйрук бунча амты беглер каңым каганка эртеңү...

15. Эртеңү эти маг... түрк беглерин будунын эртеңү эти маг... итди. Өгди...каңым каган...агыр ташыг

йогынмыш түрк беглер будуны... йер...ирти. Өзиме бунчә.

Xб

8. Каңым.

9. Каган әчим каган олуртукында төрт булундакы будуныг бунча итмиш... таңры йарылкадук үчүн өзим олуртукыма төрт булундакы будуныг итдим йаратдым ...н кылдым. Мен түргес каганка кызымын...эртеңү улуг Төрүн алы биртим. Түргес каганын

10. Кызын эртеңү улуг төрүн оглыма алы бертим. ...эртеңү улуг төрүн алы бертим. й... эртүртүм. Түр...баз ... башлыгыг йүкүнтүртим, тизлигиг сөкүртим Үзе таңры, асра ер йарылкадук үчүн

11. көзин көрмедүк кулаккын эсидмедүк будунымын илгерү күн тогсыкыңа бергерү табгачка курыгару...күн батсыкыңа йыргару түн... алтунын, өрүң күмүшин, кыргаглыг кутайын экинлиг исигтин, өзлек атын, адгырын, кара кисин.

12. көк тейнин түркмен будунымa казгаңү биртим, ити биртим... буңсыз кылтым үзе таңры эриклиг...аз будун...анча мен оглы.... йел мен...үн...беглериг бу.,

13. Йеме игидиң, эмгетмең, толгатмаң олуртым. Түрк беглер түрк будуным биртим... амтыка ташыг... казганмыс агынын түрк будун... и бу каганында бу беглериг де йеринде субында адырылмасар түрк будун.

14. ...Өзүң эдгү көртечи сен, эбиңе киртечи сен, буңсыз болтачы сен... кисре табгач каганта бедизчиг көп кетүртим. Мениң сабымыны сымады... ичреки бедизчиг йгты, аңар, адынчыг ташыг баркыг йаратдым. Ичинташын адынчыг бедиз уртым... таш токыдым көңүлдәки сабымын

15. он ок оглына татына теги буны көрү билиң! Беңү таш токытдым... йе йерте... токытдым, битидим бу.... таш баркын....

XI

Билге каган битигин Йолыг тигин битидим, бунча баркыг бедизиг узыг түрк билге каган атысы Йолыг тигин мен ай артукы төрт күн олурып битидим, бедизтим й...:

XII

... Өнүг йог (га) ру сү йорып түнли-гүнли йити өдүшке субсыз кечдим. Чоракка тегип Йолыгча Бес кеченке теги...

Xс

1. ... үзе...
2. Билге каган уча барды
3. Йай болсар үзе таңры.
4. Кебрүгеси терче д.
5. Тагда сыгын тезсер...
6. Сакынурмен каңым каган.
7. Ташын өзи каган.

Билге каган (могилян) хорматына язгы

Терҗимеси

1. Гөк ялы таңрының ярадаңы Билге каганың сөзи ине (шейле). Бир вагт мениң атам акыллы каган тагта чыкыпды. Инди түрк таңрысының, түрк мукаддес ватанының эрки билен, оңа вепалы болан докуз огуз ве онуң шөхратлы беглери өзлериниң мениң аркамда дуряндыкларыны айдярлар.

2. Асман дек бейик түрк халкына мен каган болдум. Каган болавымда түрк халкы хеләкчилиге учрайжы, диййп, көп гынандым. Түрк беглери, халкы шатланып, ынжалыклы гөзлери билен асмана бакдылар. Өзүм тагта чыкып, дөрт тарапдакы халка бейик хәкимлиги яйратдым.

24. Согдакларын алты үлкесине гошун чекдим. Халкыны от ерде бездум. Табгач он-Тутукын бәш түменлик гошуны гелди. Мукаддес геришде онуң билен сөвешдим, ол гошуны анда ёк этдим. Мен йигрими яшымдакам басмыл—ыдыкут мениң тирәмдеди. Пач, хырачлы аргыш бизе ибермейәр олар диййп, олар билен сөвешдим. Мен оны боюн эгдирдим. Көп олжа өе алып гелдим. Отуз ики яшымда табгач яна гошун чекдим.

25. Чача Сеңүниң секиз түменли гошуны билен сөвешдим. Гошуныны ол ерде хеләк этдим. Отуз алты яшымдакам чик ве гыргыз халклары бизе ягы болды. Кемден гечип, чик яна гошун чекдим. Өрпенде сөвеш-

дим, гошуныны санчдым. Отуз алты яшымда найза бойлы галыңлыкдакы гары басып гечип, гыргыз тарапа гошун чекдим.

27. Көгмен йышына чыкып, ол ерде гыргыз халкыны укудака ендим. Оларың ханы билен Суна йышында сөвешдим, каганыны өлдүрдим, илини алдым. Шол йылда Алтын йышы ашып, Иртиш дерясыны гечип, түргиш яна йөрүш этдим. Түргиш халкыны укудака басдым. Түргиш каганының гошуны от, тупан дек гелди.

28. Болчуда сөвешдик, каганыны, шадыны, ябгусыны ол ерде өлдүрдим. Илини алдым. Отуз яшымда Бәшбалык яна йөрүш этдим, алты гезек сөвешдим, гошуныны көп гырдым. Оларың гошуныны бүтинлей даргатдым. Бәшбалыкдан маңа боюн эгип адамлар гелди. Шонуң үчин шәхер аман галды.

29. Бир яшымдакам, карлук халкы өзбашына гөчүп, гонуп, бизе ягы болды. Мукаддес Тамаг диен деря сакасында сөвешдим. Карлук халкыны хеләк этдим, олары тутдым. Отуз ики яшымдакам карлук халкы үйшди, олары санчдым, хеләк этдим. Токуз огуз мениң халкымды. Гөк ве ер ынжалыксызлананы үчин, өтлерине гөрүплик кесели дегени үчин, бизе ягы болдулар. Бир йылда олар билен дөрт гезек сөвешдим. Биринжи гезек Тогубалыкда сөвешдим. Гошуным Тогла дерясыны йүзүп гечди. Икинжи гезек Аргуда сөвешдим. Гошуныны санчдым, илини алдым. Үчүнжи гезек Чуш башында сөвешдим. Түрк халкының аягы говшады.

13. Таңры тег таңры йаратмыш түрк билге... сабым

31. Ол хаяллап башлады. Бизиң дашымызда айланмакчы болан душман гошуныны даргатдым. Көп санлы өлүм халыпа етенлер яңадан жанланды. Шол ерде, шол вагт Тоңра тегин жайлананда Тоңгыра-йыпавутың бир түресини чапып ендим. Дөрдүнжи гезек Эзгенти Кадазда сөвешдим, гошуныны анда санчдым, хеләк этдим байлыгыны... Кырк яшымда Магы курганда гышлап махалымда мал гыргыны болды (маллара гыргын дегди).

32. Язына огуз тарапа гошун чекдим. Биринжи гошун йөрүше чыкды, икинжи гошун өйде галды. Үч огуз гошуны бизи басмага гелди. Бизи ядав, пыядадыр сагынып, алмага гелди. Ене бир гошуны сөвешмәге гелди. Биз аздык, ярамаздык. Огуз... Таңры бизе гүйч берени үчин, олары санчдым.

33. Гайтдым. Таңры ялканы үчин, мен газананым үчин, түрк халкы газанды. Мен кичи доганлыгы (инилиги) шейле башлап газанмасадым, (инилиги өзүмизе бирикдирмеседим) түрк халкы хеләк болдажыды. ёк болдажыды. Түрк беглери, халкы шейле пикирлениң! Шейле билиң! Огуз халкыны гидермежек болуп мен йөрүш этдим.

34. Өйүни, тамыны боздум. Огуз халкы докуз татар билен йыгылып гелди. Агуда ики улы сөвешдим. Гошуныны боздум, илини алдым. Энче газанып отуз үч яшымда таңры ялканы үчин, каган болдум. Замана бейик гүйжи

35. тербиеленен, ужалан каганы яңылды. Ужа таңрыны, ашакда ер-сувы (ватаны) ве онуң каган кутуны хорматламадылар герек. Докуз огуз халкы ватаныны ташлап, табгач сары барды. Табгачлар....халк огуз өз юрдуна гайдып гелди. Мен олары бейгелдейин, дийип, ойланып,... Халкы

36. яңылды. Гүнортад, табгачларда адыы гүйжи ёк болды. Бу ерде мениң найыма улы бейиклик дүшди. Мен өзүм каган боланым үчин, түрк халкыны...этмедим.. Ил, дөвлети ягшы газандым, олары йыгнап ол ерде сөвешдим. Гошуныны санчдым. Оларың бир бөлеги ызына гайдып гелди, маңа боюн болды, бир бөлеги болса хеләк болды. Селеңе боюнча ашак йөрип, олары гаты гысып, ол ерде өйүн, тамын боздым...Йышга чыкды. Уйгур элтебери йүз адамсы билен гачып гитди.

38. Түрк будуны ачды. Мен йылкы йыгнап оны беследим. Отуз дөрт яшымда огуз гачып табгач юрдуна барды. Оларың гиденине өкүнип, сөвешдим. Гошуныны, оглуны, аялыны, есир алдым. Ики элтебери халк...

39. Татабы халкы табгача табын болды. Илчиси, ягшы сөзи, өтүнжи геленок, дийип, яз сөвешдим. Халкыны анда боздум. Оларың ер-сувунын голайында ерлешдим. Яз сөвешдим. Халкыны анда боздум. Йылкысын...б...гошуны йыгылып гелди. Кадырган йышында гонды.

40. Оларың ер-сувуның голайында ерлешдим. Бәрик карлук будуна тарап йөрүш эт, дийип, Тудун Ямтары уградым. Ол уграды. Элтебер өлди. Онуң иниси...

41. Оларың илчиси, аргышы гелмеди. Олары аңына гетирейин, дийип, сөвешдим. Горкуп ики-үч адам бо-

луп гачдылар. Гарамаяк халк каганым гелди, дийип өгди. Олара ат бердим. Кичи атлы.

Ха

1. Табгачың он еди мүңлүк атлы гошуныны биринжи түнде, илки гүнде ёк этдим. Пыяда гошуныны икинжи гүн көп гырдым.

2. ...Гезек сөвешдим. Отуз секиз яшымда гышын кытан тарапа йөрүш этдим. Отуз докуз яшымда язын татабы тарапа йөрүш этдим.

3. Мен... өлдүрдим оглун, гызын, йылкысын, әхли барын шазадага.

4. бу... аялларын ёк кылдым.

5. йөр...

6. сөвешдим... үчүн.

7. бердим, оларың ханыны өлдүрип, (өзүме) балбал ясадым. Элли яшымда татабы халкы кидандан аягыны ..Түңкер дагына чепли.

8. Кут—Сеңүн башлыклайын кырк мүң гошун гелди. Түңкер дагда олара хүжүм эдип, еңдим. Үч түмен гошуныны өлдүрдим. Бир түмени болса... йыгнадым... татабы....

9. Өлдүрди. Мениң улы оглум кеселләп өленде, Кут —Сеңүни оңа балбал эдип дикдим. Мен йигрими докуз йыл шад болдум, йигрими докуз йыл каган болдум, ил тутдым, отуз бир...

10. Түркме халкыма анча дөвлет газанып бердим. Мунча газанып, дәдем каган ит йылы (734), онунжы ай, йигрими алтынжы гүн дүнйәден өтди, Доңуз йылында (735), бәшинжи ай, йигрими единжи гүн мен оны жайладым. Букаг тутук...

11. Маңа Лисун Тай-Сеңүң башлыклайын бәш йүз адам гелди, юпар... алтын, күмүш хасапсыз гетирди. Өли жайлананда уланылян юпар гетирип дикдилер. Ярашыклы сандал агажыны гетирдилер.

12. Мунча халк сачыны, гулагыны, яңагыны кесди. Ягшы йүврүк атын, гара самырын, гөк гундузын гетирип өлә гойдулар (гурбан этдилер).

13. Гөк тарапындан ярадылмыш, гөк ялы түрк акыллы каганының сөзи ине шейле, атам акыллы түрк каган боланда хәзирки түрк беглери шейле тертинде орнашдылар аркада-тардуш беглери, Кулы Чур башлыклайын, андан соң шадапыт беглер, өңде төлес беглери. Апа Аркан билен бирликде.

14. шонуң башлыклыгында, соңра шадапыт беглери... бу Таман-Тархан, Тоньюкук, Бойла Бага Таркан, соңра буйруклар...ич буйруклар беглер Күл Иркин башлыклайын, ондан соң, буйруклар. Шунча беглер атам кагана өрән...

15. өрән мактав кылдылар. Түрк беглерин, халкыны өрән мактады, өвди.. Бу агыр гожаман дашы — обелиски хорматлан түрк беглери, халкы мен өзүме энче.

Хб

8. мениң дәдем

9. каган не дайм каган боланларында дөрт яндакы халкы дүзгүне салыпдырлар. Таңры ялканы үчин, өзүм каган боланымда дөрт яндакы халкы дүзгүне салдым, гурдум, ягшы этдим. Мен түргеш каганына улы дабара эдип гызымы бердим.

10. Түргиш каганының гызыны өрән улы дабара билен оглума алып бердим... өрән улы дабара билен алып бердим. түрклер... барыш ...башлыны эгилдирдим, дызлыны чөкердим. Ёкарда гөк, ашакда ер ялканы үчин

11. Халкымың гөзи гөрмедик, гулагы эшитмедик илерисн—Гүндогар, гүнорта—табгач, гайрасы—Гүнбатар, арка тарапы — Түн, шу арада алтынын, ялдыравук күмүшин,говы докалан йүпегин, чөрекден эдилен ичгисин, йүврүк атын, айгырын, гара самырын.

12. гөк тейиини түркме халкыма мен газаныл бердим, эдип бердим, чәксиз кылдым. Ёкарда гүйчли таңры... аз халк... анча мен оглы... анча көп түменлер ...мен... анча көп беглер.

13. Ене йүкселдиң, эмгетмән, хорламаң, (чүнки) мен каган болдум, түрк беглери, мениң түрк халкым... мен бердим... инди шады... газанан хазнамың. Эгер сен түрк халкы өз каганыңдан айрылмасаң, өз еринден, сувуңдан, беглериңден айрылмасаң.

14. өзүң эйгилик гөрер сен, өз өйүңе гирдежи сен, гайгысыз болдажы сен... мундан соң, табгач каганлыгындан көп уссалар гетирдим. Олар мениң сөзүми йыкмадылар (даша язылмалы сөзлерими). Хан өз хусусы уссаларыны иберди. Оңа айратын габыр дашы, ымарат-ядыгәр салдырдым. Ичини-дашыны айратын чепер

салдыртдым, ясатдым, менгү даш салдырдым. Көңүлдәки бар сөзүми.

15. Он ок тирескниң оглуны, татыны муңа гарап сиз билип билерсиңиз. Менгү даша салдырдым...ерде... салдырдым, язгы билен оны үпжүн этдим бу даш ымараты.

XI

Билге каган язгысыны мен Ёлыг тегин яздым. Мунча уз чепер ымараты, безеги түрк Билге каган гарындашы Ёлыг тегин бир ай дөрт гүнде язып гутардым.

XII

Жайламак үчин гошун билен еди гиже-гүндиз йөрәп, сувсуз чөлден гечип Чорана барып, Ёллыг ве Бәшегечене ченли бардым.

Билге каган хорматына багышланан язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манылары

1 26

1. Өгир—шатланмак. 2. Бөд—тагт. 3. Таңут—халк, тире ады. 4. Барым—байлык. 5. Ичгертим—боюн эгдирдим. 6. Калын—көп. 7. Кем—деря ады. 8. Өрпен—ер ады. 9. Сөк—сөкмек. 10. Чуб—үлке.

27—31

1. Болчу—ер ады, деря ады. 2. Уккалы келти —уймага гелди. 3. Өз—халас болмак, аман галмак. 4. Күни—гөриплик. 5. Камашыт—говшамак. 6. Оза—озал, овал. 7. Агыт—совмак, ковмак, серпикдирмек. 8. Огуш — тайпа, гарындаш. 9. Йабрыт—говшатмак, хеләк этмек. 10. Йут—мал гыргыны, маллара гыргын дегме. 11. Магы—ер ады. 12. Эзгенти Кадаз—ер ады, шәхер ады. 13. Чуш—деря ады. 14. Сүнче—ер адды.

32—36

1. Илки сув—биринжи гошун. 2. Ташкынмыш— йөрүше чыкмыш. Баш гөтермиш. 3. Йадагы ядав. 4. Йабсыз—атсыз, пыяда. 5. Барк—там, көшк, Сыңар—жүбтден бири. 7. Йолгалы—таламага. 8. Ыдмайын, тийин—гитмесин, диййп . Агу—ер ады. 10. Таплахорматла.

37—41

1. Селеңе Селенга дерясы. 2. Кысдылата—гысып. 3. Өтүг—өтүнч. 4. Йериңерү—ерлериниң голайына. 6. Турды Йамтар—шахс ады. 7. Аңытайын—аңына гетирейин. 8. Коргу—горкуп.

1—10

1. Түмен—он муң. 2. Йадаг—пыяда. 3. Куг Сеңүн—хас ат. 4. Башаду башлыклайын. 5. Токыдым— еңдим. 6. Түңкер—даг ады. 7. Үктим—үйшүрдим. 8. Ил тутдым—тирелер союзыны гурдым. 9. Йег)—эдгү—байлык, дөвлет, ныгмат. 10. Лагзын—доңуз. 11. Йег эртүрдим—жайладым, гөмдүм.

1—10

1. Коклык ысллы, юнар. 2. Чынтан—хош ысллы сандал агажы. 3. Кис—самыр. 4. Тейин—тейин, гундуз. 5. Шадапыт—ёкары харбы дөвлет титулы. 6. Улайу—ызындан, ызысүре 7. Эртеңү—өран. 8. Мәг—өнги. 9. Агыр таш—обелиск, ядыгәрлик даш. 10. Төр дәбара.

1—15

1. Өрүң—ялдыравук. 2. Кутай—йүпек. 3. Кыргаглык—ягшы докалан. 4. Экиилиг—чөрекден ясалан. 5. Пенг—ичги. 6. Адгыр—айгыр, ат. 7. Өзлек йүврук. 8. Эмгет—хорламак. 9. Толга—эзмек. 10. Адынчыг—айратын. 11. Өңүг—өңдәки. 12. Өдүш—сутка, бир гиже-гүндиз. 13. Кебрүге—көпри, так, свод, эги. 14. Сыгын—сугун.

Тоньюкук хорматына язгы

Догры язувы

1. Билге Тоньюкук бен өзүм табгач илиңе кылынтым. Түрк будун табгачка көрүр эрти.

2. Түрк будун канын болмайын табгачда адырылты каңланты. Қанын кодуп табгачка йана ичикди. Таңры анча тимис эринч кан бертим.

3. (Қанынын) кодуп ичикдиң, ичикдүк үчүн таңры өлүтмис эринч. Түрк будун өлти, алкынты, йок болты. Түрк сыр будун еринте бод калмады.

4. Ыда ташда қалмасы кубранып йети йүз болты. Эки үлеги атлыг эрти бир үлеги үрти. Йети йүз кисиг удузыгма.

5. Улугы шад эрти Йагыл тиди. Йагмысы бен эртим Билге Тоньюкук каган му кысайын тийдим. Сакынтым турук букалы семуз букалы аркада билсер, семиз бука, турук бука тийин билмез эрмис тийин.

6. Анча сакынтым. Анта кисре танры билиг бертүк үчүн өзүм өк каган кысдым. Билге Тоньюкук бойла бага таркан бирле.

7. Илтерис каган болайын. Берийе табгачыг өңре кытаныг йырайа огузыг үкүс өк өлүртии, билиг эси, чаб эси бен көртүм. Чугай кузын Қара кумыг олурур эртимиз.

8. Қейик йийү, табысган йийү олурур эртимиз. Будун богзы ток эрти. Йагымыз тегире учук тег эрти биз шег эртимиз. Анча олурур эриклп огуздантан көрүг келти.

9. Көрүг сабы антаг токуз огуз будун үзе каган олурты тир табгачгару Қуны сеңүнүг ыдмыс кытангару Тоңра семиг ыдмыс. Саб анча ыдмыс. Азкуна түрк будун йорыйур эрмис.

10. Қаганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис. Ол эки киси бар эрсер, сини табгачыг өлүртечи тирмен өңре кытаныг өлүртечи тирмен бини огузыг өлүртечи тирмен.

11. Табгач бериденйен тег кытан өңденйен тег. Бен йырданйан тегейин. Түрк Сыр будун йеринте иди йорымазун. Усар иди йоккысалым тирмен.

12. Ол сабыг эсидип, түн удысыкым келмеди. Күнтүз олурсыкым келмеди. Анта өтрү каганыма өтүнтүм. Анча өтүнтүм табгач огуз кытан бу үчег гү кабысыр калтачы биз.

13. Өз ичи тасын тутмыс тег биз,. Йуйка эриглик топлагалы учуз эрмис йинчге эриглиг үзгели учуз. Йуйка калын болсар, топлагулук алп эрмис.

14. Йинчге йоган болсар, үзгүлүк алп эрмис. Өңре кытанда, берийе табгачда куруйа курданта йырайа огузда эки үч биң сүмүз келтечимиз барму не. Анча өтүнтүм.

15. Қаганым бен өзүм бирге Тоньюкук өтүнтүк өтүнчүмин эсиду берти. Көңлүнче ыдуз тиди. Көк Өңүг йугуру Өтүкен йысгару удызтым. Ингек көлүкин Тоглада огуз келти.

16. Сүси үч биң эрмис, биз эки биң эртимиз сүңүсдимиз. Танры йарылкады йандымыз үгүзге түсди йандук йолта йеме өлти күк. Анта өтрү огуз копын келти.

17. Түрк будуныг Өтүкен йерке келүртим өк. Бен өзүм билге Таньйукук Өтүкен йериг конмыс тейин эсидип, берийеки будун курыйакы өңреки будун келти.

18. Эки биң эртимиз. Биз эки сү болты. Түрк будун олургалы түрк каган олургалы Сантуң балыкка талуй үгүзке тегмис йок эрмис. Қаганыма өтүнип, сүлетдим.

19. Сантуң балыкка талуй үгүзке тегүртим. Үч отуз балык сыды Усын бунта аты йуртда йату калар эрти. Табгач каган йагымыз эрти. Он ок каганы йагымыз эрти.

20. Арткы кырк аз күчлиг каган йагымыз болты. Ол үч каган өглесип, Алтун йыс үзе кабысалым тимис. Анча өглемис өңре түрк кагангару сүлелим тимис... Аңару сүлемесер, кач нең эрсер, ол бизни.

21. Қаган алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер, өлүртечи күк Үчегиң, кабысып, сүлелим, аны йоккысалым тимис. Түргис каган анча тимис. Бениң будуным анта эрүр тимис.

22. Түрк будун йеме булганч ол тимис, огузы йеме таркынч ол тимис. Ол сабын эсидип, түн йеме удысыкым келмез эрти, олурсыкым келмез эрти. Анта сакынтым...сүлелим... тидим.

23. Көгмен йолы бир эрмис тумус тийин эсидип, бу йолын йорысар йарамачы тидим. Йерчи тиледим. Чөлги Аз эри болтым. Өзүм аз йирим аны бил...эрмис. Бир турукы эрмис. Аныи бармыс аңар йатып бир атлыг бармыс тийин. Ол йолын йорысар, унч тидим сакынтым.

25. Қаганыма өтүнтүм сү йорытдым. Атлат тидим. Ак термел кече огралатдым. Ат үзе бинтүре карыг сөкдим. Йокару ат йете йадагын ыгач тутуну агтуртум.

26. Өңреки эр йигуру тегүрип бар бас асдымыз Йобалы инимиз. Он түнке йантүкы туг эбиру бардымыз. Йирчи йир йаңылып, богузланты. Буңадып каган йелү көр тимис.

27. Аны субуг баралым. Ол суб коды бардымыз. Санагалы түсүртимиз. Атыг ыка байур эртимиз. Күн йеме, түн йеме йелү бартымыз. Кырк азыг ука басдымыз.

28. ...сүңңүгин ачдымыз. Каны сүси тирилмис. Сүңүсдимиз, санчдымыз. Каныи өлүртимиз. Каганка кырк аз будуны ичикди, йүкүнти йантымыз. Көгмен йысыг эбиру келтимиз.

29. Кырк азда йантымы Түргес каганта көрүг келти сабы антаг өңден кагангару сү йорылым тимис. Йорымасар, бизни каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер.

30. Бизни өлүртечи күк тимис. Түргес каганы тасыкмыс тиди, он ок будуны калысыз тасыкмыс тир табгач сүси бар эрмис. Ол сабыг эсидип, Каганым бен эбгерү түсейин тиди.

31. Катун йок болмыс эрти, аны йогалтайын тиди. Сү барың тиди. Алтун йысда олурың тиди. Сү басы Инле каган тардус сад барзун, тиди. Билге Таньюкук баңа айды.

32. Бу сүг элт тиди. Кыйыныг көңлүнче ай бен саңа не айайын тиди. Келир эрсер кү эр үкүлүр, келмез эрсер, тылыг сабыг алы олур тиди. Алтун йысда олуртымыз.

33. Үч көрүг киси келти. Сабы бир каганы сү тасыкды. Он ок сүси калысыз тасыкды, тир. Йарыс йазыда тирилелим. Ол сабыг эсидип, кагангаруу ол сабрыг ытдым Кантайын. Сабыг йене келти.

34. Олурың тийин тимис. Йелме карагу эдгүти ургыл басытма тимис. Бөгү каган баңару анча айдмыс. Апа таркангару ичре саб ыдмыс. Билге Тоньюкук Аныг ол өз ол аңлар.

35. Сү йорылым... унамаң. Ол сабыг эсидип, сү йорытдым. Алтун йысыг йолсузын асдым. Эртис үгүзиг кечигсизин кечдимиз. Түн катдымыз. Болчука таң үнтүрү тегдимиз.

36. Тылыг келүрти, сабы антаг, Йарыс йазыда он түмен сү тирилти тир. Ол сабыг эсидип, беглер копан йанальым.

37. Арыг обуты йиг тиди. Бен анча тирмен. Билге

Тоньюкук Алтун. йысыг аса келтимиз Эртис үгүзиг кече келтимиз.

38. Келмеси алп тидим. Туймады. Таңры Умай йдук йер суб баса берти эринч. Неке тезербиз үкүс тийин.

39. Неке коркурбиз аз тийин. Не басыналым, тегелим тидим. Тегдимиз йайдымыз. Экинти күн келти.

40. Өртче кызып келти. Сүңүсдимиз. Бизинте эки үчы сыңарча артук эрти. Таңры йарылкадук үчүн үкүс тийин.

41. Биз коркмадымыз сүңүсдымыз, Тардус сад ара бады. Йайдымыз, каганын тутдымыз, йабгусын, садын, анта өлүрти.

42. Элигче эр тутдымыз. Ол ок түн будуның сайу ытымыз. Ол сабыг эсидип, он ок беглери будуны коп келти йүкүнти.

43. Келигме беглерин, будуның итип йыгып азча будун тезмис эрти. Он ок сүсин сүлетдім.

44. Биз йеме сүледимиз, аны иртимиз. Йинчү үгүзиг кече Тинеси оглы йатыгма Беңлигек тагыг.

45. Темир Капыгка теги иртимиз. Анта йантурдымыз. Ынал каганка... тезик токрысын...

46. Анта йөрүки сук баслыг согдак будун коп келти. Он күнте тегти түрк будун Темир Капыгка.

47. Тинеси оглы. йатыгма тагка тегмис иди йок эрмис. Ол йерке бен билге Тоньюкук тегүртүк үчүн сарыг алтун,

48. Өрүн күмүс кыз кудуз эгритеби агы буңсыз келүрти. Илтерис каган билиг эсин үчүн алпын үчүн.

49. Табгачка йети йегирми сүңүсди. Кытанка йети сүңүсди. Огузка бес сүңүсди.

50. Анта айгучы йеме бен өк эртим йагычысы йеме бен эртим. Илтерис каганка... Түрк Бөгү каганка ... Түрк билге каган...

51. Капаган каган.. Түн удымады...

52. Күнтүз олурматы. Кызыл каным төкти, кара йерим йегүрти, иниг күчиг бертим өк бег өзүм узун йелмег йеме ыттым ок.

53. Аркуй карагуг улгартдым басынгма йагыг келүрир эртим. Каганымың сүлетдимиз. Таңры йарылказу.. .

54. Бу түрк будунка йарыклыг йагыг келтүрмедим тегүнлиг атыг йүгүртмедим. Илтерис каган казганмасар.

55. Уду бен өзүм казганмасар, ил йеме, будун йеме

йок эртечи эрти. Казгантукым үчүн удуг бен өзүм казгантукым үчүн

56. ил йеме ил болты, будун йеме будун болты. Өзүм кары болтым. Нең йердәки каганлыг будунка

57. бүнтүги бар эрсер, не буңы бар эртечи эрмис.

58. Түрк билге каган илине бититдим бен билге Тоньюкук

59. Илтерис каган казганмасар, йок эрти эрсер, бен өзүм билге Тоньскук казганмасар, бен йок эртим эрсер.

60. Капаган каган түрк сыр будун йеринте бод йеме будун, йеме киси йеме иди йок эртечи эрти.

61. Илтерис каган билге Тоньюкук казгантук үчүн Капаган каган түрк сыр будуун йорыдукы..

62. Түрк билге каган түрк сыр будуныг, огуз будуныг игиду олуруф.

Тоньюкук хорматына язгы

Терҗимеси

1. Мен өзүм акыллы Тоньюкук табгач илинде тербиелендим. Түрк халкы табгача табынды.

2. Өзүниң ханы болмадык түрк халкы табгачдан айрылды, өзүне хан эдинди. (Соңра) өз ханыны гоюп, ене табгача боюн эгди. Гөк, шейле диен болса герек: «Мен саңа хан бердим».

3. Ханыңы гоюп сен (яда) боюн эгдиң, боюн эгениң үчин таңры сени өлдүрди. Түрк халкы хеләк болды, говшады. ёк болды. Түрк Сыр халкы өз еринде өзбашдак галмады.

4. Агачларың, өсүмликлериң, дашларың арасында галаны бирлешип, еди йүз болдук. Буларың ики бөлеги атлыды, бир бөлеги пыяда. Ол еди йүз кишини өз ызына дүшүрип алып баран, оларың яшулусы шадды.

5. Ол маңа якынлашып дийди. Оңа якынлашан акыллы Тоньюкук мендим. Оны каганлыга межбур эдейин, дийдим: (Гележекки заң) аркадан, узакдан арык ве семиз бугаларының барлыгыны билсе-де. оларың хайсысының хор, хайсысының семизлигини билмез экен, дийип, мен ойландым.

6. Көп ойландым. Ондан соңра таңры маңа акыл ве билим артык берени үчин, мен оны каганлыга межбур этдим. Бойла бага таркан, Акыллы Тоньюкук билен.

7. Мен Илтериш, каган болайын. Сагда табгачлар-

дан, өңде кытандан солда огуздан көп өлдүрди. Билим эеси, шөхрат эеси мен оңа боюн эгдим. Биз Чугай Куз ве Кара Кумда яшаярдык.

8. Биз кейик ийип, товшан ийип яшаярдык, халкың богазы докды. Ягымыз дегре дашымызда ләшхор гушлар, биз болсак маслык ялыдык. Шейле яшаярдык. Гүйчли огуздан хабарчы гелди.

9. Хабарчының сөзи шейледи: «Токуз огуз халкына каган болды» дийди. Табгача сары Куны Сеңгүни, Кытана сары Тоңра Семи иберенмиш. Шейле табшырык билен иберенмиш: «Түрк халкы аз санлы гөчи-гоныда ыгып йөр.

10. Онуң каганы алп, геңешчиси акыллы, шу ики адам дири болса, табгач халкы, олар сени өлдүрер, өңде киданлары өлдүрер, огуз халкыны-да олар өлдүрер» диер мен.

11. Табгачлар сагдан чозуң. Киданлар өңден чозуң. Мен солдан чозайын. Түрк сыр халкының ханы еринде (гөчүп гонмаяр). Мүмкин болдугыча бу ханы өлдүрелиң, диер мен.

12. Ол хабары эшидип, гиже укым гелмеди, гүндиз отурасым гелмеди. Ондан соң мен каганым билен маслахатлашдым. Мен шейле ойландым: «Табгачлар, киданлар, огузлар—эгер шу үчүси бирлешселер, биз галарыс.

13. Ичимиз дашымыза чөврүлен ялы болды. Инче заты бир ере йыгнамак аңсат экен, говшак инче заты гырмак хем аңсат экен. Юка зат галңаса, (ягны сук зат гоялса) оны бир ере йыгнамак кын болармыш.

14. Инче ёгналса оны үзмек кын болар экен. Өңе-кытана, сага-табгача, арка тарапа-кудана, солда огуза, биз ики-үч муң гошун билен гитмелидик, бу мүмкин затмы, ине, мен шейле ойланярдым.

15. Мениң каганым мен акыллы Тоньюкукың хайышыны диңләп: «Гошуны өз билшиңче алып гит дийди. Мен гошуны Көк Өңүг дерясының үсти билен Өтүкен йыңына алып бардым. Тоглада сыгырлары ве йүк маллары билен огуз гелди.

16. Оларың гошуны үч муң экен, биз ики муңдук. Сөвешдик. Гөк бизи ялкады, биз олары дагытдык. олар өзлерини дерья урдулар, биз олары ызарладык. Олар ёлда өлен болса герек. Соңра огузлар табын болуп гелдилер.

17. Түрк халкыны Өтүкен йышына гетирен хут мен өзүмдим. Мен акыллы Тоньюкукың Өтүкен ерине гонанымы эшидип, Гүнорта, Гүнбатар, Демиргазык, Гүндогар халклары гелдилер. (боюн болдулар).

18. Биз ики мүндик. Биз ики гошундык. Түрк халкының отурмагы үчин, түрк каганының отурмагы үчин (ягны басып алмагы, эелемеги үчин) биз (энтек) Шантун шәхерине ве дениз дерясына барып етмәндик. Мен каганымдан сорап (ругсат газанып) йөрүше уградым.

19. Мен гошуны Шантуң шәхерине ве дениз дерясына алып гелдим. Олар отуз үч шәхери йыкдылар, Усынбунта диен ерде яшамак үчин галдылар. Табгач каганы ягымызды. Он ок каганы-да ягымызды.

20. Йөне хеммесинден гүйчли ягымыз гыргыз каганыды. Ол үч каган маслахатлашып: «Алтай йышында бирлешелиң» дийипдирлер, шейле маслахатлашып, «өңе, түрк каганына гаршы гошун йөределиң» дийипдирлер. Оңа гаршы сөвешмесек, нәхили-де болса, олар бизи.

21. Оларың каганы алп (түрклериң), маслахатчысы акыллы, нәхили-де болса оларың бизи хелэк этмеги мүмкин, үчимиз бирлешип уршалың, оны ёк эделиң дийип, маслахатлашыпдыр. Түргиш каганы шейле диенмиш: «Мениң халкым ол ерде болар».

22. Түрк халкы баш башдаклыкда, онуң огузы болса даргав дийди, ол ене. Ол сөзи эшидип гиже мениң укым гелмезди, гүндиз отурасым гелмезди. Мен шейле ойландым... Сөвешелиң... дийдим. (гыргызлара гаршы).

23. Көгмен ёлы бир экен. Оны хем гар басып ятаныны эшидип, бу ёл билен гитмек болмаз дийдим. Мен бир ёл беледи гөзледим. Чөл азларындан бир уршужыны тапдым.

24. Ол мен өзүм аз еринден, мен бу ерлери говы билйәрин. Аны дерясы боюнча, гидилсе, ол ере чепли бир мензил ёлдур, ол ере чепли бир ат бир душлап барып билер. Мен бу ёл билен гитмек мүмкин дийдим, ойландым.

25. Каганым билен маслахатлашдым, гошун чекдим «Атланың» дийдим. Актермели гечип, гошуны душлетдим, (соңра), атландырып, гар басып ятан ёлы гечдик. Атлары идип, пыяда агачларың чыбыкларындан тутуп дага ярмашдык.

26. Өңден барыжы сөвешижилер ёл ачды. Биз өсүмликли даг гершини ашдык. Даг гершинден азаплар билен индик. Онуңжы гиже-де даг этегине етдик. Ел беледи ёлы яңылды. Ол өлдүрилди. Каган кынлык билен «Хайдаң» дийди.

27. Аны дерясы боюнча йөрәлиң. Биз бу деряның ашак угруна уградык. Гошуны санамак үчин душдүк, Атлары багладык. Гүндиз гиже хайдадык. Гыргызлара уклап ятан махалы хүжүм этдик.

28. Найзалар билен ёл ачдык. Оларың ханы, гошуны йыгнанды. сөвешдик, биз ендик, ханыны өлдүрдик. Гыргыз халкы кагана боюн эгди, Биз ызымыза доландык. Биз гайдып гелдик. Көгмен йышыны айланып,

29. Гыргызлардан биз гайдып гелдик. Түргеш каганында касыт телди. онуң хабары шейледи: «Гүндогардан кагана гаршы гошун узадалың» диййәр. (Түргеш ханы) эгер биз йөрүш этмесек, онуң каганы алп, генешчиси акыллы, нәхили болса-да, онуң бизи хелэк этмеги мүмкиндир. Түргеш ханы йөрүше чыкды. Он ок халкы бүтинлигине йөрүше чыкды. Табгач гошуны-да бар» дийди. Ол сөзи эшидип, каганым «мен өй сары гидейин» дийди.

31. (Мениң) хатыным ёгалды дийди, оны жайлайын дийди. Сиз гошуны алып барың дийди. Алтун йышда ерлешиң дийди. Гошуун сердары Ынал каган ве тардуш везири болсун дийди, каган. Мен акыллы Тонъюкука ол айтды:

32. Бу гошуны алып бар. Өз көңлүңче эт, мен саңа ене нәме дийейин дийди. Ол: «Урушыжылар гелиберселер, гошуныңыз көпелер, эгер гелмеселер, дил, хабар йыгна. Биз (Алтун йышда сакландык».

33. Үч саны касыт гелди, оларың хабары меңзешди: «Оларың каганы гошун узатды. Он ок гошуны бүтинлей йөрүше чыкды» диййәр. Ярыш сахрасында үйшелиң. Ол сөзи эшидип (ягны касытларың сөзүни эшидип) ол хабары кагана ибердим. Нәме этмели. Хабар ене гелди.

34. «Отурың» дийип. Чыкмаң, гаравул гоюң, үстүңизи басдырмаң. Бөгү каган маңа шейле дийипдир: «Апа тархана гизлин хабар гелипдир: «Билге Тоньюкук ол хилегәрдир ве зехинлидир.

35. Гошун чекелиң... Разылашмаң. Ол сөзи эшидип гошун узатдым. Алтун йышы ёлсуз ерден ашдык. Иртиш дерясыны гечелгесиз ерден гечдик. Гиже дынч алмадык, даң атанда Болчука етдик.

36. Дил гетирдилер, сөзи шейледи: «Ярыш дүзүнде йүз мүңлүк гошун йыгнанды. Ол хабары эшидип беглериң хеммеси доланалың».

37. Арасса утанч ягшыракдыр, дийдилер. Мен акыллы Тоньюкук шейле дийәрин: Биз Алтун йышыны ашып гелдик. Биз Иртиш дерясыны гечип гелдик»,

38. Ким гелен болса, ол алп дийдим. Душманлар бизи дуймады. Асман, Умай, мукаддес ер, сув (ватан) душманы басды герек. Душман көп, дийип, нәме үчин биз тесмели имишимиз.

39. Аз биз дийип нәме үчин биз горкмалы. Нәме үчин еңилелиң? хүжүм эделиң дийдим. Биз хүжүм этдик. Душманы даргатдык. Икинжи гүн олар гелдилер.

40. Олар ловлап яның дуран от ялы болуп гелдилер. Оларың ики ганаты бизден ярым эссе артыкды. Таңрының ялканлыгы үчин оларың көплүгинден биз горкмадык,

41. сөвешдик. Тардуш шады сөвеше гатнашды. Биз душманлары даргатдык, каганыны есир алдык, ябгу ге шадыны өлдүрдик.

42. Элли адама голай есир тутдык. Шол гиже хем хемме халклара хабар ибердик. Ол хабары эшидип, он ок беглери гелип боюн эгдилер.

43. Гелен беглерини, халкыны йыгып, дүзгүне салдым. Халкың биразы тезипди. Мен ок гошуныны йөрүше сүрдүм.

44. Биз ене сөвешдик, оны даргатдык. Йенчүв дерясыны гечип, Тинеси оглуның яшаян ери болан Бенлигек дагыны.. (гечип) Демиргапа ченли ковдук. Биз олары ол ерден гайтардык Ынал кагана... тажик ери ге тохарлары.

45. Ол ерде яшаян согдак халкы Сук башлыклайын көп гелип боюн эгдилер.

46. Ол гүн түрк халкы Демиргапыга етди.

47. Тине оглуның яшаян дагына ол барып етди. Ол ериң хәкими ёк экен. Мен акыллы Тоньюкук ол ере барып, етеним үчин, сары алтун,

48. ялдыравук күмүш, гыз, аял, халы жевахыр сансыз көп гетирдилер. Илтериш каган билим эеси боланы үчин, алп боланы үчин.

49. Табгач билен йигрими еди гезек, кыданлар билен еди гезек, огуз билен бәш гезек сөвешди.

50. Шонда онуң геңешчиси хут мендим, сөвешжең

мерди ене мендим. Илтериш кагана... Түрк Бөгү кагана... Түрк Билге кагана

51. Капаган кагана... Гиже укламадан,

52. гүндиз дынч алмадан, гызыл ганым дөкүп, гара дерими акдырып, зәхмедими, гүйжүми сарп эдип, мен хут өзүм узак ерлере йөрүшлери алып бардым.

53. Мен Аркуй гаравулы улалтдым, басылан ягыны мен боюн эгдирип, гетирдим. Каганымы мен сөвешдирдим. Таңры бизи ялкасын.

54. Бу түрк халкына яраглы ягыны гетирмедим, онуң (юрдунда) яраглы-шайлы атлылары йүгүртмедим. Эгер Илтериш каган газанмасады (хәкимиети).

55. онуң ызы билен мен газанмасадым, ил-де халкда ёк боларды. Газананлыгы үчин, онуң ызы, сүре мениң газанандыгым үчин,

56. ил ене ил болды, халк ене халк болды. Инди өзүм гаррадым. Хайсы-да болса бир каганлы халкың.

57. (хәкимиетинде) бир ишсиз болсады, ол халк гөр нәхили багтсыз боларды.

58. Билге каганың түрк халкы үчин бу язгыны мен билимли Тоньюкук яздырдым.

59. Илтериш каган болмасады, казганмасады, мен өзүм акыллы Тоньюкук газанмасадым, я-да болмасадым.

60. Капаган каганың түрк сыр халкының еринде гурам-а-да халк-да киши-де ил-де, юрт эеси-де болмазды.

61. Илтериш каган билен билимли Тоньюкукың ґазанандыгы үчин, Капаган каганың түрк сыр халкы яшамакда.

62. Түрк Билге каган. түрк Сыр халкыны—огуз халкыны белент мертебә йүкселдип, падышалык эдйәр.

Тоньюкук хорматына багышланан язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң маңылары

1 3

1. Кылык—болмак, тербиеленмек. 2. Кан—хан. 3. Канланды—ханлы болды. 4. Кодуп—гоюп. 5. Өлүтмис—өлдүрмиш. 6. Эринч—болса герек. 7. Алкынты—говшады, ёрулды. Түркcыр будун—Малов түрк тайпаларындан, халкларындан бири дийип гөркезйәр. Эм-

ма бу Сырдеря бойларында яшан огуз түркменлер болса герек. Бод—өзбашдак.

4—6

1. Ы—агач, өсүмлик. 2. Кубран—бирлешмек. 3. Үлег—бөлек. 4. Үр—аяк үстүнде дуран, пыяда. 5. Удбармак, гитмек. 6. Удыз—бардырмак, гидирмек. 7. Кыс—межбур этмек. 8. Турук—аррык. 9. Өк—хут, дине. 10. Бойла—титул. 11. 12. Бага—титул.

7—9

1. Эсн—эсси. 2. Чаб—чав, шөхрат. 3. Табысган—товшан. 4. Йинчу—ийип. 4. Учук—йыртыжы гуш. 6. Шег—маслык. 7. Эриклп—гүйчли. 8. Көрүг—сынчы, хабарчы, ичалы. 9. Гару, Герү—оары, тарап. 10. Азкуна—Азажык.

10—12

1. Айгучы—генешчи. 2. Тир мен—дпер мен. 3. Өнре—өнде, өне. 4. Кидан—халк ады. 5. Берденйен— сагдан. 6. Тег —чозмак, хүжүм этмек. 7. Өнденйен—өнден. 8. Йырданйан—солдан. 9. Усар—шу. 10. Йорымазун—бир ерде дургун. 11. Өтрү—соң, себәп. 12. Өтүк—хайыш этмек, ялбармак. 14. Кабыс—бирлешмек.

13—16

1. Йуйка—юка. 2. Учуз—ацсат. 3. Топлагалы—йыгнамак. 4. Иничге—инче. 5. Алп—батыр, кын. 6. Үзгүлүк—үзмек.: 7. Өтүнч—доклад, хайыш. 8. Ыду Ыдуз—уграт, алып гит, ибер. 9. Көк Өцүг—деря ады. 10. Тогла—деря ады. 11. Инет—сыгыр. 12. Көлүк—йүк маллары. 13. Копын—көпүни.

17—20

1. Олургалы—отурып яшамагы үчин. 2. Сантуц—Шантун шәхери. 3. Талуй—океан. 4. Сүлетдим—гошун чекдим. 5. Сыды—вейран этди. Усун Бунта—юрт ады.

7. Арткы—йөне, хеммеден бетери. 8. Өгле—маслахатлашмак. 9. Алтун йыс—Алтай йышы. 10. Кач нең эрсер—нәхили-де болса.

21—25

1. Күк—мүмкин манысыны ацладян гошулма. 2. Булганч—буланык, асы. 3. Тарканч—даргав. 4. Ярамагы—ярамаз. 5. Йерчи—ёл белет. 6. Бултым—тапдым. 7. Турук—дуралга, дүшелге. 8. Унч—мүмкин. 9. Атлат — атлан 10. Актермел—хас ат. 10. Ат үзе—ат үстүнде. 11. Йете—идип. 12. Тут—тутмак. 13. Агтуртум — ёкары чыкардым. 14. Тумус—гар, совуклык.

26—30

1. Йутуру—депгилэп, депелэп (гары). 2. Бас—басмак: 3. Асдымыз—ашдык. 4. Йобалы—гөрги билен. 5. Йантук—даг эңниди. 6. Эбирү—өе тарап. 7. Йырчы—белет. 8. Богазланды—өлдүрилди. 9. Буцадып—гайгыланып. 10. Йелүгөр—хайдан.

31—35

1. Йогалт—жайламак. 2. Сув басы—гошун сердары. 3. Кыйыныг—кынын 4. Тыл—дил. 5. Калысыз—бүтинлей. 6. Парыс язы—Ярым чөли, дүзи. 7. Кантайын—наме этмели. 8. Тирилелим—үйшелин. 8. Пелме— ат чапма, йүгүрме. 9. Карагу—гаравул. 10. Эдгү—янны. 12. Ичре—гизлин. 13. Аныг—шс, хилетөр 14. Ан ар — зэхинли.

36—41

1. Умай—аял худай ады. 2. Копан—бары бирликде. 3. Панадым—дөпелин 4. Обут—утанч. 5. Арыг—арасса. 6. Аса—ашып. 7. Туймады—дуймады. 8. Неке—не үчин. 9. Тез—тезмек. 10. Не басыналып сиплмәлин. 11. Өрт—от, ялын. 12. Ики учы—ики сиш, ики ганаты. 13. Сынар—ярым. 14. Сынарча— ярым эсе. 15. Ара-ба —гатнашмак.

42—62

1. Удымады укламады. 2. Аркуй—хас ат. 3. Улгарт—улалтмак. 4. Йарыклылыг—яраглы. 5. Төгүнлик—тамгалы. 6. Уду—онсоң. ыз сүре. 7. Бүнтүг ишсиз, болгусыз. 8. Буң—гайгы, гам. 9. Битидим—яздырдым. 10. Бод—беден, бой, уруг тире, гурама. 11. Йорыдукы—яшамакдадыр. 12. Игид—йүкселтмек, белент мертебә ёкары гөтермек.

Моюн Чор хорматына язгы

Догры язувы

1. Таңрыда болмыс ил этмис Билге каган... төлис...
2. Өтүкен теңреси эли экин ара олурмыс субы Селеңе эрмис анта эли ...эрмис бармыс..
3. сү...анта калмысы он уйгур токуз огуз үзе йүз олуруп с... ...а Оркун үгүз о...
4. түрк кыбчак элиг йыл олурмыс түрк элиңе алты отуз йашыма.... бирти анта бойла.... .
5. йана түшди, токуз огуз будуңымын тирү кобраты алтым, каңым Күли билге каган....
6. сү йорыды, өзүмин быңа башы ыты, Кейреде өңдин йантачы...
7. ичгирип йана йорыдым. Кейре башынта үч Биркүде каган сүси бирле катылдым, анта...
8. иртим. Кара кум ашмыс Көгүрде Көмүр тагда Йар үгүзде үч туглук түрк будуну...
9. Озмыш тигин кан болмыс коп йылка йорыдым. Икинти сүңүс эшилки ай алты йаңыка токыдым... Озмыш тигиниг.
10. тутдым, катунын анта алтым. Түрк будун анта ынагару ёк болты, Анта кисре такыту йылка.. будун.. уп түйүп.
11. Үч карлук йаблак сакынып тезе барды, курыйа он окка кирти лагзын йылка токыдым... Тай билге тутукуг.
12. йабгу атады, анта кисре каным каган учды. Кара будун кылынмыс ... ... санчдым.

Гүндогар тарапы

13. тутдым... бир...анта Бүкегүкке йетдим. Киче йарук батур эрикли сүңүсдим. Анта санчдым, Күк кашмыс, түн тирилмис. Бүкекүде секиз огуз, токуз татар калмадук ики йаңыка күн тогуру сүңүсдим. Кулым күңим будуныг таңры.
14. Йер айу бирти, Анта санчдым, Йазуклыг атлыг... таңры туту бирти. Кара игил будуныг йок кылмадым, эбин баркын йылкысын йулмадым. Кыйын айдым, тургуру котым: кенту будуным тидим уду келиң тидим. Кодуп бардым, келмеди. Йиче.
15. иртим. Буругда йетдим. Төртүнч ай токуз йаңыка сүңүсдим, санчдым. Йылкысын барымын кызын кудузын келуртим. Бесинч ай уду келти, секиз огуз токуз татар калматы келти. Селеңе кидин йылун кол бир диң сыңар Шып башыңа теги чериг итдим.
16. Кергүн Сакышын Шып башын йүре келти... Селеңе теги черик итди. Бисинч ай токуз огузка сүңүшдим. Анта санчдым. Селеңе сыка санчдым йазы кылдым, үкүси Селеңеке коды барды. Бен Селеңе кече уду йорыдым. сүңүсде тутуп, он эр...ытым.
17. Тай билге тутук йаблакын үчүн бир эки атлыг йаблакың үчүн кара будуным өлтиң, йетдин, йанаңчик, өлмечи, етмечи сен,—тидим. Йене исиг күчиг биргил, тидим, эки ай күтдим, келмеди. Секизинч ай бир йаңыка сү йорыйын тидим. Туг ташыкыр эрикли.
18. йелме эри келти: йагы келүр тиди. Йагын башы йорыйу келти. Секизинч ай эки. йаңыка Ачыг Алтыр көлте Касуй көзү сүңүсдим.. Анта санчдым. Анта уду йорыдым. Ол ай бис йигирмике Кейре башы үч Биркүде татар бирле каты котыдым. Сыңары будун.
19. ичикди, сыңары будун... ...ка кирти, анта йана түсдим. Өтүкен ирин кышладым, йагыда бошана бошаналадым, эки оглыма йабгу шад ат биртим, тардуш, төлис будунка бирти тм. Анчып барс йылка чик тапа йорыдым. Экинти ай төрт йегирмике Кемде.
20. токыдым. Ол йыл... ...ичикди... ...башы анта аксырак орду эргин анта ититдим чыт анта токытдым, йай анта йайладым, йака анта йакаладым, бергүмин битигимин анта йаратытдым. Анчып ол йыл күзүн илгерү йорыдым, татарыг айтдым табышган йыл
21. бисинч айка тег...ка Өтүкен йыш башы анта... ..ңиз башы анта ыдук баш кидиите. Йабаш Токуш белтиринтә анта йайладым. өриңин анта йаратытдым. Чыт анта токытдым бың йыллык түмен күнлик битигимин бергүмин анта йасы ташка.
22. йаратытдым, токуз огуз...беглер келти... йагыду эрмиш, Өгүн Бегиг кара Булуныг аны олурмыш кырк ат

тапа эр ыдмыс. «Сиз ташыкың чикиг ташыгырың тимис. Мен ташыкайын, тимис, көр бод кал, ыда.

23. кабышалым! «—тимис. Өтүкен ... тимис...токуз йаңыка сү йорыдым... тутук башын чик тапа быңа ытым иси йер тапа аз эр ытым көр тидим Кырк аз каны Көгмен ичинте.

24. Эб баркынта эрмис йелмесин ис йериңерү ыдмыс йелмесин мениң эр анта басмыш тыл тутмыс каныңа.

Гүнорта тарапы

25. исиңе эр келти карлук исине келмедүк тиди... ...карлук... Кем... Эртис үгүзүг Аркар башы тошы анта Эр Камыш алтын янта саллап кечтим, бир йегирминч ай секиз йегирмике йолукдым. Болчу үгүзде үч карлукуг.

26. анта токыдым. Анта йана түсдим, чик будуныг быңым сүре келти... ...сиз башы чытымын йайладым йака анта йакаладым. Чик будунка тутук биртим ышбараш таркан анта ачлуладым... ...анта ...эр келти, Казлук көлте.

27. тагда көрти, йаг...тип, айу келти. Бис йегирмике ... ...Тайган көлте тирилтим, бидгүчи эр анта ыттым эр келти, Кара Йоталык кечип келирти. Бен утру йорыдым... ... болты кар'ук.

28. тапа эр ыдмыс... тимис ичре бен болгайын, тимис, ташдынтан кабышайын тимис, басмыл йагыдын эбимрү барды аны ичигирмедим ташдындан үч карлук, үч ыдук татар... түргес.. Өтүкенте бен.

29. башы анта токыдым бисинч ай алты отузка сүңүсдим анта санчдым ичүй кечин...тогуру санчдым анта өтрү түргес карлукыг табарын алын эбин йулын бармыс эбиме түсмис.

30. Йагы бол... турун.... йерин тапа барды. Аны уд- ...ургу....секизинч ай бен уду йорыдым эбимин Эресгүнте Йу'а көлте котым анта ирим...

31. басмылыг кодун... ич ай бир отузка карлукыг... ...Йогра йарында сүсин анта санчдым. Эби он күн өңре үркүп бармыш. Анта йана йорып, түсдим...

32. бир йегирмике санчдым кенту будуныма киртим. Ирлүнте Та'акымынта йетдим ашнукы табгачдакы огуз түрк ташыкмыш, анта катылмыш анта беглер...

33. мениң сүм үч... бирти туг эр бес йүз кедимлиг

йадаг бир эки шашып келти. Күңим, кулым будуныг таңры йер анта айу бирти, анта санчдым...

34. анта будун ичикди...карлук тапа тезип кирти. Анта йана түсип Оркун Балыклыг белтиринте эл өргинин анта өргилан игитдим эл эбин....

35. бир йегирминч ай йегирмике Кара булук өңдин Сокак ёлы анта Читил тутук...

36. Тогургуг кечүрү... санчдым карлук басмыл... ... тирилип...

37. ..түсдим... ... басмылка.

38. апа... тумыс... ...билмез барча түкүп тезе.

39. ...бен итдим бунча битигиг... ...битиг битидим

Гүнбатар тарапы

40. келти... карлук бод калмады. Анчып секинч ай үч йаңыка йорыдым. карлук тириги бары түргеске келти, йана түсип. .

41. онынч ай эки йаңыка бардым... ... тимис үч ... ... токыдым... түсдим, анта йакгару басмыл карлук йок болты, кон йылка.

42. ... Айладым... ... табгач каны каган... бармыс... бир кыз секиз уры оглын тутдым, йана түсдим...эки будуныг а'ып... .. .Өтүкен... токыдым анта олурып эбине ытым , кут йартаг тугын.

43. ...Анта... ... будуныг... эбиме экинти ай алты йаңыка түсдим, такыгу йылка... ...бирмис...йок кылмыс анчып келти эки кызын

44. тапыг бирти... ... бармыш ... ...сөзиңе йазмайын тиди, яңылмайын тиди, ичикмеди... ...согдак табгачка Селеңеде Бай балык йапыты биртим.

45. йегирмике анта йана... ...үч тугын... ... кабышдым... бир отузка өргин... ... үч отузка анта санчдым, Йарыш Агулык эра.

46. ... үч түмен... ... санчдук йерде... ... сакынмыс.,, экинти ...ай алты йегирмике үч туглык.

47. түрк будуныг... ...секиз огуз токуз татар... ... катун йигени Өз билге бүнин...

48. күй ... . биң йонт калмыс.... түмен кон калмыс.

49. сү башыбен... ...Элтебер биң йонт, түмен кон бен тутдым. ...келүртим...

Моюн Чор хорматына язгы

Терҗимеси

1. Таңрыда болмуш ил этмиш Билге каган... Төлес.

2. Өтүкен дегреси, оларың дөвлети бу дагларың арасындады. Сувы Селең сувыды. Ол ерде оларың дөвлети (гүлледи) гөчйәрдилер, гонярдылар.

3. Гошун... ол ерде галанлар он уйгур, докуз огуз үстүнден йүз йыл хәкимлик этдилер. Орхон дерясы якасында...

4. Түрк гыпҗаклар элли йыл бизиң үстүмизден хәкимлик эденде, түрк дөвлетинде, мен огуз а ты яшым дакам, каган маңа шад лакамыны берди. Шонда мениң дәдем Бойла.

5. Гайдып дүшди. Хут өз халкым болан докуз огуз халкымы йыгнадым бирлешдирдим. Мениң дәдем Күл Билге каган...

6. Гошун чекди. Мен өзүми мүң башы эдип, өңден иберди. Мен Кейреден гайтмалыдым.

7. Түрклери табын эдип, ене йөредим. Кейре гершинде үч Биркүвде каган гошуны билен чакнышдык. анда..

8. Мен олары ызарладым. Биз Гарагумы (Қобы) Көгүр янында Яр үгүзде. Үч туглы түрк халкы.

9. Озмуш тегин ханды. Гоюн йылында (743) йөрүш этдим. Икинҗи гезек түрклер билен айың алтысында, биринҗи айда... Озмуш тегини.

10. тутдым, аялыны өзүме алдым. Түрк дөвлети ене өңде-де ёк эдилди. Ондан соң товук йылында (745) халк ...муны билди.

11. Үч карлук халкы яман ниет билен гачып гитди. Гүнбатарда он ока урулды. Доңуз йыл (747) мен олары ендим... Тай—Билге Тутуга.

12. ол ябгу титулыны берди. Ондан соң, дәдем каган өлди.. Гарамаяк халк маңа табын болды. Мен олары еңдим.

13. тутдым... биринде айың Букегүк диен ерде оларың ызындан етдим. Гиже гүн батып баряң вагты сөвешдим, олары найзаладым. Гүндиз олар гачдылар, гиже болса ене йыгнандылар. Букегүкде секиз огуз, докуз татар галмады. Икинҗи гүн гүн догар вагты сөвешдим. Гулум, гырнагым, халкың гөк;

14. ер эркини маңа берди. Мен еңдим. Атлы, абрайлы, языклы эрлери таңры мениң элиме дүшүрди. Йөне мен гарамаяк халкы ёк этмедим, өйүни, тамыны, йылкысыны таламадым, жеза буюрдым, ене яшасынлар дийдим. Сиз өз халкым дийдим, мениң ызымдан йөрәң, дийдим, мен олары гоюп гитдим гелмедилер. Ене ызарладым.

15. Бургуда етдим. Дөрдүнҗи ай, докузынҗы гүн сөвешдим, еңдим. Йылкысын, бар задын, гызын, аялын олжаладым. Бәшинҗи ай олар мениң ызымдан гелдилер. Секиз огуз, докуз татар галмады гелди. Селеңиң демиргазык гүнбатарында Йылук голдан илери Сып—Баша ченли өз гошунымы ерлешдирдим.

16. Кергү, Сакыш, Шып—Баш үсти билен (ягы) йөрүш эдип гелди. Селеңе дек гошун узатды. Бәшинҗи ай 29 гүн сөвешдим, анда еңдим. Селеңе тарап гысып найзаладым, даргатдым. Оларың көлүси Селең бойлары билен ашага гачды. Мен Селеңден гечип, олары ызарладым. Сөвешде он адамлаарыны тутуп, (табшырык билен) ибердим.

17. Тат Билге Тутугың неҗислиги үчин, бир-ики атлы- абрайлы адамың ярамазлыгы үчин, сен гарамаяк халкым өлдүң, йитдиң, ене боюн бол, өлмез сен, йитмез сен — дийдим. Ене ишиңи гүйҗүңи дөвлете бергил, дийдим. Ики ай гарашдым гелмеди. Секизинҗи айың биринде гошун чекдим. Туглар ёла чыкды.

18. Хабарчы атлылар гелдилер: «ягы гелйәр»—дийдилер. Ягының башы сүрүп гелди. Секизинҗи ай икинҗи гүн Ачыг Алтар көлүнде Касуй гечип, сөвешдим. Анда еңдим, олары ызарладым. Шол айың он бәшинде Үч—Биркүде Кейре чешмесинде татар билен гаты чакнышдым, еңдим. Халкың ярысы.

19. боюн болды, галан ярысы...кидаплара барып гошулды. Ондан гайдып өе дүшдүм. Өтүкен еринде гышладым. Ягыдан бошадым. Ики оглума ябгу ве шад лакамларыны бердим. Олары тардуш ве төлес халкларына хәким этдим. Ондан соң бәрс йыл чик тарапа гошун чекдим. Икинҗи ай 24-нҗи гүн Кемде.

20. Еңдим. Ол йыл олар боюн болдулар. Чешме башында агымтыл чадыр дикдирдим, ол ерде диварлар гурдурдым. Язы ол ерде язладым. Ол ерде адамлары худая чокундырдым. Тамгамы, хатымы шол ерде ятратдырдым, даша битдирдим. Ондан соң гүйзин шол йыл илери йөредим. Товшан йылы татары җогапкәрлиге чекдим.

21. Бәшинҗи ая ченли Өтүкен йышы чешмесинде,

Иңиз чешмесинде, Мукаддес чешмеден гайра тарапда Ябаш ве Токуш арыкларының сеплешйән еринде язладым, шол ерде көшгүми гурдурдым, дивар салдырдым. Мүң йыллык, он мүң гүнлүк (эбедилик) битигими, белликлерими ясы даша.

22. яздырдым.. Докуз огуз беглери гелди... Олар өзлериниң уруг башлыкларының маңа ягы боландыкларыны хабар бердилер. Өгүн-Бег, Гара—Булуныг, диен ерде яшаяндыкларыны олар айтдылар. Ол гыргызлара адамлар иберипдир: «Сиз баш гөтериң, чиклери-де аяга галдырың» дийипдир. Мен-де аяга галжак» дийипдир. Гөр, өзбашдак, болуп гал, Токайда биз сиз билен.

23. бирлешелиң!» дийипдирлер Өтүкенлер докузынжы гүн гошун чекдим. Тутук Башы билен мүңлүк гошуны чик тарпа угратдым. Оларың союздашларына аз адам ибердим. «Бак» дийдим. Гыргыз ханы Көгмен дагларының гырасында яшаяр.

24. өз өйүнде, тамында, ол өз союздашларына чапар гөндерипдир. Чапарыны мениң адамларым аңда тутупдыр. Өз ханына.

Гүнорта тарап

25. Оларың союздашларына адамлар гелди, карлук союздашларына гелмеди дийди. Мен Кем үсти билен Иртиши саллар билен гечип, Эркамышдан илеррәкде ягны ашагракда, сол яны чешмели ерде он биринжи ай, он секизинжи гүн үч карлуга Болчу дерясында душдум.

26. Мен еңдим. Ондан гайдып гелдим. Чик халкы мүңлүк гошуным тарапындан даргадылды. Өз адамларым билен язладым, ол ерде чокундым. Чик халкына тутук, ышбара, тархан лакамларыны бердим, тассыкладым. Адамлар гелди. Казлук көлүнде.

27. Даг башындан гөрдүлер... «Ягы гелйәр» дийдилер. Олар он бәшинде гелдилер. Тайган көлүнде үйшдүк. Олары гүймемек үчин бир топар атлы ибер угратдым, адамлар гелди. Гара Ёталукдан гечип, душманы якынлашмага межбур этдилер. Мен олары гаршыламага чыкдым. Карлуклара.

28. карлуклара өз адамларыны иберипдир, «Дөнүң!» дийипдир, ичден мен питне турузайын,дашдан сиз» дийипдир. Басмыллар ягы болуп мениң өйүме

тарап ыградылар. Олары мен өз табынлыгыма гечмейәнчәлер гетирмедим. Дашкы душманлардан үч карлук, үч мукаддес татар... түргеш ...Өтүкенде мен.

29. чешме башында олара хужум этдим. Бәшинжи ай 26-нжы гүнде сөвешдим. Анда еңдим. Ичуйдан гечип гүн догар вагты еңдим. Ондан соң түргиш, карлук малыны чапып, өйүни талап, гелип өйүме дүшдүм.

30. Ягы болдулар... туруп өз ерлерине гитдилер. Мен ызарлап,... секизинжи ай мен олары ковгы эдип йөредим. Мен өз өзүми Эрсегүвнде, Юла көлүниң янында гойдым. Шол ерден олары ызарладым.

31. Басмылы гоюп, ...нжи ай, отуздан бир кем, карлуклары... ..Ёгра дүзүнде гошуныны еңдим. Өйи он гүн өң горкуп гачыпдыр. Андан гайдып гелип, өе дүшдүм.

32. Йигрими биринде найза урдум, өз халкыма гирдим. Ирлүнде, Талакымында ызларындан етдим. Хытайдакы өңки огузлар, түрклер аяга галан экенлер, олара гатылан экенлер оларың беглери.

33. Мениң лешгерим үчди. Оларың туг гөтерижилери, ве бәш йүз демир донлы пыяда гошуны азашып гелди. Гулум, гырнагым—халкымың үстүнден хәкимлик этмеги таңры ер, маңа айдып берди. Анда мен еңдим.

34. Анда халк табын болды... карлук тарапа гачып гитди. Ондан гайдып гелип дүшүп, Орхон ве Балыклык сеңгидинде дөвлет көшгүни гурдурдым ве дөвлет өйүн...

35. Йигрими биринжи ай, йигриминжи гүн Гара—Булукдан гүндогара Чигил Тутукда Сокак ёда (я-да жояжыга).

36. Тогуругы гечип,...еңдим. Карлук, басмыл...үйшүп

37. Дүшдүм... ... басмыла..

38. Ана гечелгеси ,тутулыпдыр... ...билмәндирлер.... хеммеси гачып даргапдырлар.

39. Мунча язгыны мен этдим. Мен бу язгылары яздырдым.

40. Гелдилер... өзбашдак карлук галмады. Ондан соң секизинжи ай, үчүнжи гүн йөрүше чыкдым. Карлугын дири галаны түргеше гелди. Гайдып дүшүп.

41. Онунжы ай, икинжи гүн мен ыградым. «Үч диеш... ...чапдым. Ондан бейләк басмыл, карлук ёк болды. Гоюн йылы (755).

42. Язладым. Табгач ханы каганың янына уграды. Онуң бир гызыны, секиз оглуны есир тутдым. Ондан гайдып дүшдүм. Ики халкы басып алып Өтүкене... мен ендим. Ол ерде яшап, гут ярадыжы тугуны өйүме ибердим.
гүн гелип дүшдүм. Товук йылында (757) мен...ол
43. Анда... ... халкы.... Өйүме... нжи ай, алтынжы бермиш... ёк этмиш... соң ол гелди. Ики гызын.
44. маңа хызматкәрлиге берди: «Сөзүңден язмайын, яңылмайын» дийди. Эмма дөвлете боюн болмады. Шундан соң согдлара, табгачлара: Селең дерясының якасында Байбалык шәхерини гуруң» дийип, буйрук бердим.
45. Йигриминде ондан гайдып, ...үч тугын... ... бирлешип бир кем отузынжы гүн көшк... ... үч кем отузынжы гүн анда ендим Ярыш ве Агулык арасында.
46. Отуз мүң (татар).. сөвеш мейданында ... олар ойландылар Икинжи ай, 26-нжы гүн үч туглы.
47. түрк халкыны... онуң секиз огуз, докуз татар халкыны. Озмуш каганың аялының гарындашы өз Билге.
48. ...мүң ат галды... он мүң гоюн галды.
49. Гошун сердары мен. Мүң атын, он мүң гоюның элтеберини мен тутдым, ...гетирдим.

Моюн Чор хорматына багышланан язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манылары

1—2

1. Эрмис—бармыс—гөчүп—гонармыш. 2. Оркун үгүз – Орхон дерясы. 3. Йан—гайтмак. 4. Кейре—даг ады. 5. Биркүв—деря ады. 6. Йар—деря ады. Эңилки ай—илкинжи ай. Йаңы—тәзе. 9. Ынагару—Аңырда. 10. Йаблак сакыныл—яман ниетлениp.

12—20

1. Ата—атландырмак. 2. Кылынмыс эркине гечмек. 3. Бүкегүк—ер ады. 4. Йарук батур—гүн яшарда. 5. Йаңы—гүн, число. 6. Игил—йөнекей. 7. Уду кел—ызарламак. 8. Кыйын—азап, герги. 9. Кудуз—аял. 10. Шып Башы ер ады. 11. Сыңары—ярысы. 12. Кергү Сакыш—ер атлары. 13. Йиче, Йече,—ене. 14. Кутдим —гарашдым. 15. Йелме эри—атлы хабарчы, чапар. 16. Кез—гечмек. 17. —Анчып—онсоң.

21—30

1. Кидинде—гүнбатарда. 2. Чыт—гала дивары. 3. Йабаш, токуш—арык атлары. 4. Токытдым—салдырдым, гурдурдым. 5. Ташык—гозгалаң этмек. 6. Ис — ёлдаш, союзник. 7. Йелме—чапар атлы. 8. Туту—титул. 9. Ышбара—титул. 10. Эбимрү—өйүме тарап. 11. Ичуй деря ады. Йинчй—Сырдеря. 12. Юла — көл ады. 13. Ир—ызарламак, ковгы этмек.

31—40.

1. Басмыл—түрки халкларындан бириниң ады. 2. Йопра—ер ады. 3. Ирлун—ер ады. 5. Талакыма — ер ады. 6. Ашнукы—öңки, гадымы. 7. Кедимлиг—демир донлы. 8. Шашып чашып, адашып. 9. Оркун — Орхон. 10. Балыклыг—деря ады. 11. Белтир—чат, сепгит. 12. Өрги—көшк, өрүг өй. 13. Сокак—ер ады. 14. Чигил—түрки халкларындан бири. 15. Тогуру—деря ады. 16. Түкүп тезе—гачып гелмек.

41 49

1. Анта йакгару—ондан бейләк. 2. Тапыт—хызматкәр. 3. Йап—гурмак. 4. Йарыш—ер ада. 5. Агулык—ер ады. 6. Бүп—мен, самсык. 7. Йонт—ат.

3. Огуз-орхон язгыларының эдеби-тарыхы мазмуны

Огуз-орхон язгылары тарыхы документлер болмак билен бирликде, олар эдеби эсерлер хем хасап эдилйәр. Ол язгыларың хер бири прозада язылан эпитафия эдебиятының айратын, өзболушлы бир гөрнүшидир. Оларың иң гадымларының бири «Онгин язгысыдыр». Бу язгы Илтериш каганың ве онуң аялы Ил Билге Хатуның хорматына салныпдыр. Илтеришиң чын ады Гудулу я-да Кутлуг болупдыр. Кутлуг 682-нжи йылда хытай бакналыгына гаршы гозгалаң эдйәр. Онуң бу

гозгалаңына шол вагтларда ады белли сердарлар Тоньюкук ве Ашид хем гатнашярлар. Олар өз бөлүмлери билен Кутлуга гошулып, умумы гүйч билен түрки халкларыны хытай бакналыгындан азат эдйәрлер. Кутлуг шол йылда, ягны 682-нҗи йылда тагта чыкып, каган боляр. Ол 690 ве 693-нҗи йыллар арасында арадан чыкяр. Кутлуг каган болансоң Илтериш атландырыляр. Каган боландан соң Илтеришиң биринҗи идеалы дарган түркч ковумларыны йыгнамак ве бирлешдирмек болупдыр. Язгының башында Илтериш кагандан өңки, түрк каганатының эсасыны гоян Бумын каганың бейиклиги хакында айдыляр. Соңра Илтериш каганың гахрыманчылыклары, йөришлери бирин-бирин саналяр. Ол йөришлер болса текстде ве түркменче терҗимесинде бар. Олары бу ерде гайталамагын хаҗаты ёк.

«Огуз-орхон язгыларының» әхмиетлисиниң бири Күлтегин хорматына багышланан язгыдыр. Күлтегин каган болмандыр. Ол Илтериш каганың кичи оглы ве гошун башлыгы болупдыр. Илтериш каганың ики оглы боляр, бири Могилян, кичиси болса Күлтегиндир. Күлтегин 685-нҗи йылда догуляр, 732-нҗи йылда 47 яшында арадан чыкяр. Бу хакда Күлтегин хорматына багышланан язгының соңунда айдыляр. Күлтегин арадан чыкандан соң, оңа язгылы ядыгәрлик дикилйәр. Бу язгыда Күлтегиниң гахрыманчылыклары бирин-бирин саналяр. Билге каган, Тоньюкук ве Моюн Чор хорматларына дикилен язгылы ядыгәрликлериң тапылышы, дикилен вагты хакында биз озал дуруп гечипдик. Инди бу ерде олары гайталаман, оларың умумы мазмуны хакында гүррүң эдйәрис. Огуз-орхон язгыларының мазмунында гахрыманчылык биринҗи планда дуряр. Илтериш, Билге каган, Күлтегин, Тоньюкук, Моюн Чор язгыларда өрән гайдувсыз адамлар хөкмүнде гөркезилйәр. Оларың гахрыманчылыкларының йүзе чыкан сөвешлери олара багышланан язгыларда бирин-бирин саналяр. Олар өзлериниң сөвешиплерини халкың багты угрунда алнып барлан сөвешлер, дийип гөркезйәрлер. Шейле-де оларың хеммеси «гарып халкы бай этдим, аз халкы көп этдим» диййәрлер. Моюн Чор бир ерде бир йыл ачлык болды, мен йылкы этини ийдирип, халкы док сакладым» диййәр. Ол каганларың хеммеси өзлери тагта чыкмаздан өң халкың ач ве донсузлыгыны айдярлар. Ге олар ачлары доюрандыгыны донсузлары гейиндирендигини ныгтаярлар. Шулар билен бирликде, олар халкдан өз ишлериниң ве зәхметлериниң нетиҗелерини каганлара, өзлерине бермеклерини сораярлар. Икинҗи бир тарапдан, басылып алнан тирелериң, шәхерлериң, обаларың таланышы ве олҗа эдилиши-де язгыларда өз шөхлесини тапындыр. Пач-хырач, салгыт йөргүнли болупдыр. Каганлар өз гарамагында болан ерли ханларың үстүне «пач-хырачлы аргышы гелмеди, вагтында салгыды гелмеди» дийип, гошун йөредйәрлер. Түрк каганатының бир феодал дөвлет боландыгы айдың гөрүнйәр. Шонуң билен бирликде, гулчулыгың галындылары хем гүйчли болупдыр. Урушда еңлен тарап, эгер ол кесеки халкдан болса гул-гырнак эдилип сүрлүпдир. Эркеклер гул хөкмүнде, аяллар гырнак хөкмүнде ишледилипдир.

Сөвданың йөргүнли боландыгы язгылардан гөрүнйәр. Огузың гиден уммасыз илиниң, топрагының ики саны улы меркези болупдыр. Оларың бири Өтүкен, бейлекиси Мары болупдыр. Сөвда ёлы Марыдан Чәрҗевиң үсти билен гүндогара, Өтүкене ондан Хытай тарапа узалып гидипдир. Язгыларда «аркыш» сөзи көп душ гелйәр. Бу аркышлар сөвда аркышлары болупдыр, үсти йүкли дүе аркышлары шәхерлер, обалар, үлкелер арасыны бири-бирине баглапдырлар.

Огуз-орхон язгыларында йүпек, алтын, күмүш, гундуз ве самыр дерилери, гоюн, сыгыр, йылкы, ат атлары шол заманың иң гыммат маллары хөкмүнде көп душ гелйәр. Йүпек мата сөвда харытларының иң йөргүнлиси болупдыр. Йүпек маталар парча хөкмүнде бөлек-бөлек сатылыпдыр. Йүпек ол юртдан бу юрда әкидилипдир. Йүпек билен бир хатарда, гундуз ве самыр дерилерине көп әхмиет берипдирлер. Гундуз ве самыр дерилерини салгыт хөкмүнде гетирен адамларың мертебеси каганлар янында гаты улы болупдыр. Гундуз ве самыр дерилеринден ичмек, дон тикилип, олар совук ерлерде гышдан горанмак үчин говы серишде болуп хызмат эден болса герек. Шейле-де гоюн, йылкы малларың иң әхмиетлиси болупдыр. Олар чарва, малдар халкың баш аладасы болупдыр. Йылкының этини ачлык йылларында ийипдирлер. Йылкы, эсасан, гошун үчин мүнмәге ат ролуны ерине етирен болса герек. Гоюн чарва халка сүйт, йүң эт, дери ве яг берипдир. Еңилен ханларың йылкысы ве